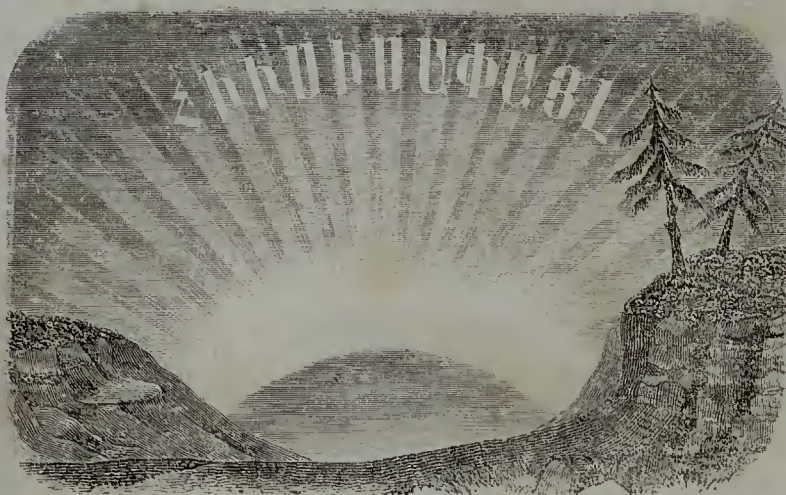

ՕՐԱԳԻՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՐ ԱՅԳԵՅՈՆ ԼՈՐԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԴԱՏԱՐԱՊՈՒԹԵԱՆ

1861

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԵԳՆԱՅՔ.

ԱՄՍԱՑԵՏՐ 3.

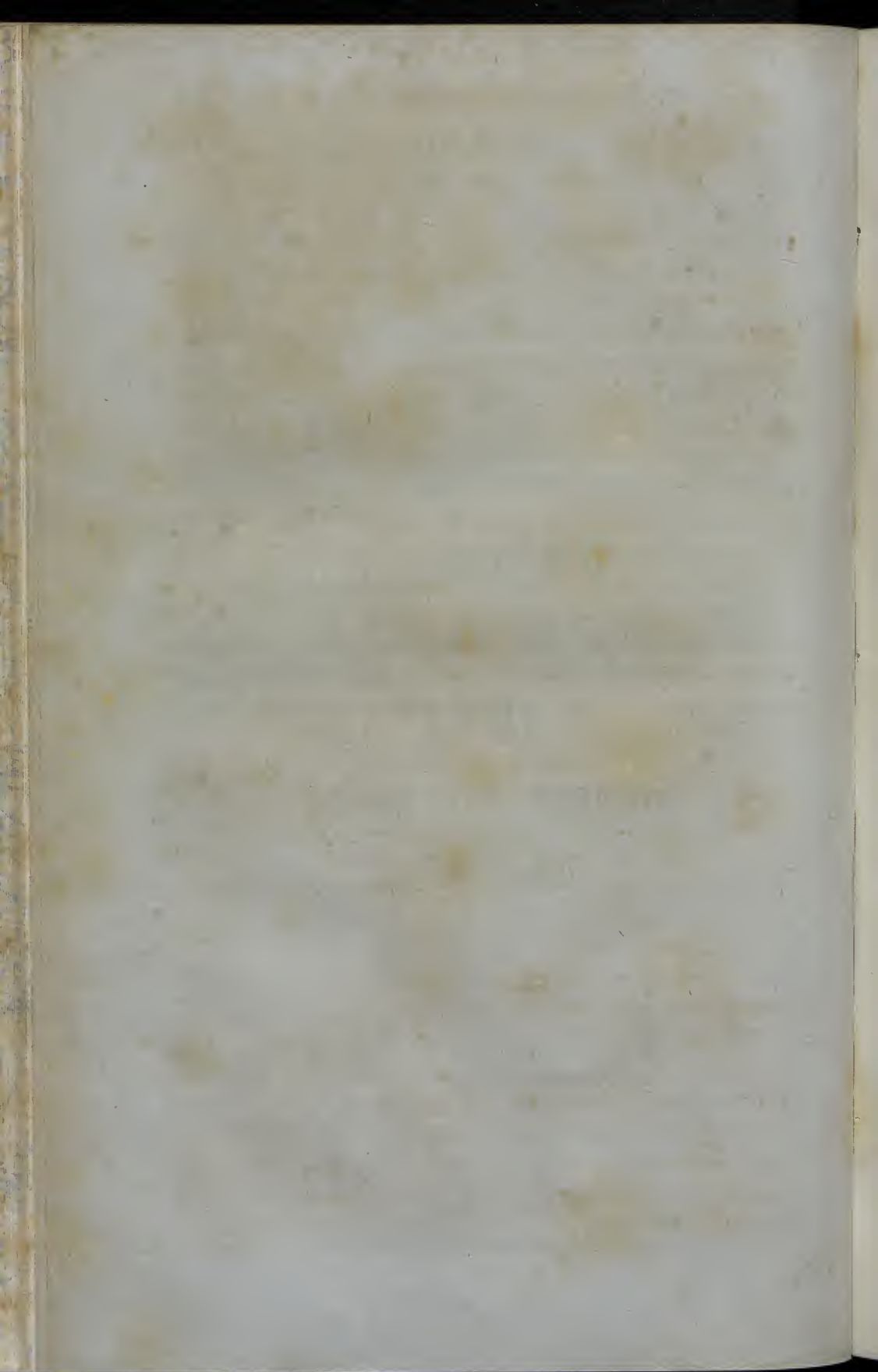
ԲՈՎԱՆԴԱՊՈՒԹԻՒՆ.

	ԵՐ-
ՋԱՐՄԱՆԱԼԻ ԸՋԱՏՈՒԹԻՒՆ. Ս. Նազարեանց:	165—191
ԳԱՐԵԱՆԴԻՆԻ ԿԵԱՆՔԸ. Մարտիրոս Հրաչեայ:	192—221
ՄԻ ՔԱՆԵ ԽՕՒՔ ՄՈՐԱՂԵԱՆՑԻ ՆԿԱՏՄՈՒՆՔԻ ՎԵՐՈՑ.	
Յակոբ Արշակեանց (Թիֆլիզի):	222—249
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՍՆԱՐՈՐ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ	
ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՄԷՋ:	251—259

ՄՈՍԿՎԱ,

ВЪ ТИПОГРАФИИ ЛАЗАРЕВСКАГО ИНСТИТУТА ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ.

1861.

ՄԱՐՏ 1861 ԹՈՒՆՎԱՆԻ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ Ք.

ՋԱՐՄԱՆԱԼԻ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆ.

1.

Փոխադրենք մեր անձը դէպ ի Պետերբուրգ, դէպ ի Պետերբուրգ վաթսուն տարի յառաջ:

Ժամանակն էր ապրիլի մէջ 1800 թուականում:

Ուստատանում, այս միջոցին, Նեւա գետը դեռ ևս պատած է սառուցով և ձիւնը տանկքների վերայ մի անսովոր բան չէ:

Նրեկոյի ութ ժամն էր և թանձր մութն:

Մի մանուկ աղայ մօտ տանն տարեկան ներս սողաց Տուֆեակին իշխանի սպարանքի գաւթի մէջ, և, եթէ մութը թոյլ տուած լինէր, երկու կաթիլ արտասուք նկատած կը լինէին նորա կապոյտ աչքերում:

«Ո՛ւր պիտոյ էր ինձ անցուցանել այս գիշերս» հառաչումէր նա, ձեռները կցած:

Նորա չքաւոր հանդերձը հազիւ թէ ծածկուամէր նորա հալ ու մաշ եղած մարմինը: Եւ սովածութենից առաւել, քան թէ ցրտից դողդողալով, ցած նայեց մի ստորերկրեայ խափանոցի պատուհանի ներսը, որ տեղից բարձրանումէին ախորժելի հոտեր:

Ո՛հ, ի՛նչպէս պատուական հոտ է այս. ո՞վ երջանիկ մանուկներ խափանոցի. սոքա չգիտեն թէ ի՛նչպէս ցաւելի է սովածութիւնը. բայց ես — ի՛նչքան երկար արդէն համբերումեմ սովի:

Եւ կլանող ցանկութեամբ ներս էր շնչում նա բարձրացած շողիքը կերակուրների:

«Ի՛նչ փառաւոր խորովածի հոտ է այս. ո՞հ, Աստուած, երանի՛ թէ ունենայի մի կոտոր հաց միայն: — Ասումեն. Աստուած, որ սնուցանումէ թոչունքը երկնքի տակ, ոչ մինին իւր արարածներից թողում չէ մեռանել սովից, ուր մնաց մի որբիկ: Ապա ուրեմն պիտոյ էր ինձ աւելի քան թէ մի ուրիշի, յուսալ Աստուծոյ խնամարկութեան վերայ. ես չունիմ ոչ հայր և ոչ մայր: Մայրս մեռել է չորս տարի յառաջ, տառապանքից, ճանապարհի վերայ դէպ ի Ղազան, ուր կամէր նա մուշտակի մորթիւր ծախել: Հայրս վեց ամիս յառաջ կորցրեց իւր կեանքը, երբ որ մի վաճառական նաւի պարսն Նիւա գետից դէպ ի վեր քարշելով ձգումէր:

Խոժոռ արտասուքի կաթիլներ, այս բաներս յիշելով, թորումէին նորա թշերի վերայից:

«Մխեալ այս վերջին վատաբաղդութենից», յառաջ տուրաւ խօսքը անցած օրերի յիշատակների վերայ, — «վարիկ եմ ես աւելի թշուառ կեանք քան թէ մի անտէր շուն: Ես կամեցայ նաւահանգստումը օգտակար կացուցանել իմ անձը, ամենայն տեսակ փոքրիկ դործակատարութեամբ վաստակել իմ հացը — բայց բեռնակիրքը հալածեցին ինձ, որպէս թէ ես կամէի նոցա հացը փոքրացնել: Այնուհետեւ ստիպվեցայ ես դռների առաջը մուրալ — մի քանի կարիկից հոգիք տալիս էին ինձ մի փոքրիկ բան, միւսերը, խստասիրտ մարդիկ, ձայն էին տալիս վերաս, ասելով. Ամթ քեզ, դու չափահաս մանուկ. դու ունիս ոսկրներ աշխատելու համար, և երթումես մուրալու: — Ո՛հ, դժած Աստուած, օգնիր դու ինձ: Ես չգիտեմ ի՛նչ պիտոյ էր ինձ առնել — ահա բոլորեքեան բաց է ի բաց մերժումեն ինձ»:

Եւ դժած Աստուածը լսեց նորա ձայնը:

Պատճառ, հաղիւ թէ նա իւր վերջին խօսքերը հառաչելով դուրս էր հանել բերանից, և ահա լսելի եղաւ դրացի փողոցից մի աղմուկ և աղաղակ:

Մանուկը սրեց ականջները և ուշադիր էր:

Տասն կամ տասներկու մարդ ժողովրդականներից վատթաւրապէս հայհոյելով հալածումէին մի արդէն բաւական ծեր կին: Այս ողորմելի, վատասկեցրած պառաւը շնչակտուր էր. թէպէտ և շատ մութ գիշեր էր, բայց մանուկը փողոցի լապտերի լուսով կարող էր նկատել և տեսանել, որ նա պատառոտուն հանդերձով էր և ունէր ձեռքին մի մոլդավիական քնար:

«Ստանան տանի քեզ, անիծեալ կախարդ» . գոչումէին մի քանի ձայներ:

«Եթէ դու միւս անգամ կ'անցանես այս ճանապարհով», ձայն տուեցին միւսերը, ապա ջուրը կը ձգէր քեզ, սատանայի դուստր»:

Հալածական պառաւը առանց մի խօսք պատասխանելու, աշխատումէր ամենայն զօրութեամբ աղաւղիլ իւր թշնամիներից: Եւ երբ որ նա հեռացել էր այնքան, որ կարծումէր թէ արդէն ապահով էր հալածողների երեսից, մի վայրկեան դադար առեց փախչելուց, վեր կալաւ մի վսեմական կերպարանք և իւր շարժումաճքով ծանօթութիւն տուեց իբրեւ թէ նա մի վերին զօրութիւն կոչումէր իւր պաշտպան:

«Ո՛հ», աղաղակեց մանուկը կիսաձայն. «Վա Յինկան է, այն մարդարէ կ'ինը»:

Թէ և մանուկը այս խօսքերը շատ կամաց դուրս էր թողել բերանից, բայց այն կ'ինը, անտարակոյս ունելով մի շատ սուր ականջ, այնու ամենայնիւ լսել էր նորանց:

«Ո՛վ այս տեղ զիտէ իմ անունը», ձայն տուեց նա և բեւեռեց իւր մեծ կապոյտ աչքերը դէպ ի այն կողմ, որ տեղից լսելի էր եղած այն ձայնը:

Յինկա մարդարէ կ'ինը պատկանումէր այն հին աքսորական ազգին, որի զանազան ցեղերը ծաւալվել են աշխարհի կիսամասնի վերայ, զանազան աշխարհներում զանազան տեսակ անուն են տուայել, ինչպէս Շողանդիայում Զիպսի, Շպանիայում Օլինգարի, Ֆրանսիայում Բոհեմիեանք, Հունգարիայում և Ռուսաստանում Յիզան, Հայերի մէջ Բոշա: Որպէս վրանաբնակ

Թափառականը աշխարհից աշխարհ, շրջումեն նոքա ուրոնելով իւրեանց հացը երաժշտութեամբ, թղթականաւարդութեամբ, աչքակապութեամբ և այլն, եթէ աւելի լաւ չէին համարում զողանալ իւրեանց ապրուստը: Այս Յինկան բովանդակումէր իւր մէջ բոլոր յատկացուցիչ նշանքը իւր ազգի, «այս կեղտոտ մնացորդիս մի հին աշխարհի» ինչպէս ասումէ մի բանաստեղծ. մի ասիական երես, երկար, սև, փայլուն, ձիւս բաշի պէս կոշտ մազ, դեղնապղնձի գունով մորթ, կայծակնափայլ, խորամուկ աչքեր, հաստ ուռուցիկ շթուներ և մի սուր կզակ:

«Ո՛վ դիտէ իմ անունս», կրկնեց նա միւսանգամ:

Բայց, յառաջ քան թէ մանուկը պատասխան էր տուել, Յինկան բռնի տեսողական զօրութեամբ նկատել էր տղայի ստուերազրութիւնը, և նորան հարկաւոր էր միայն մի թռուցիկ հաշեացք, որ ստուգէր, թէ ինքը հանդիպակաց էր գտանվում մի թշուառութեան որ աւելի մեծ էր քան թէ իւր յատուկ թշուարութիւնը: Արկու քայլափոխք արած, գտանվումէր արդէն սովասպառ եզած տղայի կողքին:

«Մի՞ թէ դու ճանաչումես ինձ, փոքրիկ դու». խօսեց նա դէպ ի որք մանուկը:

«Բոլոր Պետերբուրգը ծանօթ է Յինկային, այն մարգարէ կնոջը»:

«Եւ դու կարող էիր յաւելացնել. և բոլոր Պետերբուրգը ասումէ նորան»:

«Արեւի է», պատասխանեց մանուկը. «Ես չեմ ատում նորան — թշուառութեան մէջ ունի մարդս այլ բաների վերայ մտածելու քան թէ ատելութեան վերայ»:

Այս բառերը շատ քաղցրութեամբ շշափեցին կնոջ սիրտը:

«Ո՛վ է քո հայրը», հարցրեց կինը:

Ես այլևս չունիմ հայր»:

«Եւ քո մայրը»:

«Դա ևս մեռած է»:

Մի ուրախ փայլողութիւն ցրեցաւ յանկարծ բոշա կնոջ երեսի վերայ: «Դու սոված ես», սկսաւ խօսել կինը, կարճ միջոցից յետոյ:

«Այո՛, Յինկա. պատճառ, վաղուց արդէն չունիմ և ուտելու հաց:

«Ուրեմն, եղեր դու իմ հիւրս, ես ունիմ ուտելիք որ հերկէ է գոնեայ այս երեկոյիս համար երկուքիս: Արի՛, մի յիսուն քայլ հեռանանք այս տեղից. այն անապատ փողոցի վերջում գտանվումէ մի դատարկ պահնորդատուն — դա կը լինի մեր ընդունարանը և պահպանարանը. այդ տեղ կ'ուտենք մեր երեկոյիս հացը. մէք այն տեղ կը լինինք աւելի ապահով քան թէ այս իշխանական ապարանքի դաւիթումն»:

Այլ որպէս երկար տարիների ծանօթք — վատաբաղդութիւնը աւելի շուտով և աւելի մտերմաբար մօտեցնումէ միմեանց վիճակակցքը քան թէ բարեբաղդութիւնը — զնային երկու տառապած անձինքը դէպ ի սահմանեալ տեղին, ուր և մի քանի ըոպէից յետոյ, արագ քայլով հասան:

Պահնորդատան մօտ, որ արդէն մի քանի անգամ եղած էր մարգարէ կնոջ համար բաւական լաւ պահպանարան հոյմի, ձիւնի և ցրտի երեսից, դրած էր մի կոյտ ցամաք ծառածիւղեր և չոր տերեւներ. հրահանքով կարողացաւ Յինկան շուտով վառել փայտեղէն նիւթքը և կրակի՝ պայծառ բոցը ծաւալեց մի օգտակար ջերմութիւն երկու անտուն և անհայրենիք մարդերի վերայ:

«Մի՞ թէ» այս աւելի լաւ չէ քան թէ փշրանքը մի իշխանական խահանոցից, և խօսքը յառաջ տարաւ, երբ որ մանուկ տղան ձայնակցելով նորան ժպտեցաւ. «Բայց ամենապատուականը մնումէ դեռ ևս»:

Յինկայի պատառոտուն հանդերձի վերայ կախած էր մի կաշեղէն պարկ. սորա միջից դուրս հանեց նա հետ զհետէ մի ապրիւտած կոտոր միս հիւսիսային եղջերուի, մի բուռն չորացրած մըրգեղէն և երկու փոքրիկ հաց:

«Այժմ, ինչպէս է քո կարծիքը, փոքրիկ դու»:

Մանուկը հիացքով նայումէր նորա վերայ:

«Ապասիր. կայ և մի փոքր խմելու բան»:

Այսպէս խօսելով, ցոյց տուեց կինը մի փոքր, յարդի մէջ փաթկեալ սրուակ, ցրիով (արողով) լցուցած: Ղանակով կտրատեց նա սպիտած միսը հաւասար բաժիններ, և դոցանից մինը հացի հետ միասին մատուցանելով մանուկին, խօսեց նա ակնարկելով դէպ ի ժողովրդի նախատինքը. «Այ և կեր. այս տալիս է քեզ սատանայի դուստրը»:

Մանուկ տղան գրեթէ արտասուեց ուրախութենից: Մի քանի կոտոր կերած լինելով տղան, ապա բռնա կինը բռնեց սրուակը նորա բերանի վերայ, ասելով. «Խմիր. սա ձեռնտու բան է այս սիսի ժամանակներում — սա կարող է մի կիսամեռ մարդու դարձուցանել կատարեալ կենսք»:

Մանուկ տղան խմեց և արդարեւ շուտով զգաց իւր անձը վերասին նորոգված: «Նորա երեսը լուսաւորվելով դեռ ևս վառուն փայտակոյտի բոցից, ճառագայթվեցաւ ուրախութենից և ցոյց տուեց մի ասկաւաղիւտ գեղեցկութիւն: Այս բանը նկատեց Յինկան, երբ որ մատուցանումէր մի քանի չոր արմաւ (խուրմա) և հաշիւ կարողացաւ ճնշել իւր մէջ իւր անակնկալ զարմացքի ձայնը:

«Ինչպէս է քո անունը», հարցրեց նորանից կինը:

«Միքայէլ Օլիբին»:

«Ուրեքն, Միքայէլ Օլիբին, այժմ կամիմ ես հիւրասիրել քեզ մի այլ բանով. մի այնպիսի մրդեղէնով, որին նախանձեղութիւն շատ մեծատուններ»:

«Ով Յինկա, երկրորդեց մանուկը. «ինձ արդէն կատարելապէս բաւական են այս պատուական արմաւները Մմիւռնիայի»:

«Չէ. այս տեղ խօսքը մի սաւելի պատուական բանի վերայ է, քան թէ այս ասիական քաղցր ուտելիքի, ով Միքայէլ»:

«Այդ ինչ բան է, ով Յինկա»:

Ասիարդ կինը մի բուռն ցամաք ճիւղեր և տերեւներ ձգել էր կրակի ածուխների վերայ, և երբ որ սքաւ վառվեցան, անդարձ աչքով նայումէր նա որք երեսայի երեսին: «Բոլոր նշանները մի գալոց մեծ յաջողութեան յայտնապէս տարւորված են այս երեսի վերայ». շնջեց կինը իւր մէջ:

«Այժմ, ով Յինկա, ձայն տուեց մանուկը արհամարհական ոճով», ուր է ձեր պատուական մրգեղէնը»:

«Ինչ որ ես քեզ ունիմ տալու որպէս մրգեղէն ճաշից յետոյ, է քո ապագայիդ նախատեսութիւնը, ով իմ մանուկ: Աս կամիմ կանխասել քեզ քո գալոցը, մի փառաւոր գալոցը»:

«Դուք կամիք միայն յիմարեցնել ինձ, կամիք միայն խաղառնել մի որք մանուկի հետ»:

«Ինչ պատճառ ունէի ես ծաղր առնել քեզ, ով Միքայէլ»:

«Որովհետեւ ինձ շատ լաւ յայտնի է, որ դուք շատ հմուտ էք ձեր արուեստին, բայց դուք ձեր մարգարէութիւնքը արծաթով

միայն վաճառումէք, բայց ես չունիմ ոչ ոսկի և ոչ արծաթ, և ոչ իսկ պղնձի դահեկան»:

Եւ ես, իմ մանուկ, ոչինչ պահանջում չեմ քեզանից — ես կամիմ առանց հասուցման մարգարէանալ քեզ ամենագեղեցիկ բաներ — այս է ահա այն մրգեղէնը, որ ես դեռ ևս ունիմ դնելու քո առաջը»:

Մարգարէ կիներ կտրեց խօսքը մի քանի բոպէ, առնելով մի քանի ծածկախորհուրդ նշաններ և շարժումաճք, ապա խօսքը յառաջ տարաւ, ասելով. «տուր այս տեղ քո ձեռքը, Միքայէլ»:

Մանուկը հնազանդվեցաւ:

«Նախ և յառաջ գուշակումեմ քեզ» սկսաւ նա խօսել հանդիսաւոր ոճով, որ դու սոյն իսկ գիշերիս մի ամենագեղեցիկ ապարանքի մէջ այս մայրաքաղաքում և մի աւելի փափուկ մահճի մէջ կը քնես, քան թէ մի թափաւորի որդու մահճի էր

«Ո՛հ, Յինկա, ինչպէս տեսնումեմ, դուք ծաղը եք առնում ինձ»:

Ո՛հ ես խօսումեմ ամենայն պարզմտութեամբ, իմ մանուկ: Ես երգմամբ հաստատումեմ իմ խօսքը. միայն դու յետ մի քաշեր ձեռքդ»:

«Զկամի՞ք դուք ևս աւելի մեծ բաղդաւորութիւն գուշակել ինձ»:

«Ուրեմն լսիր դու, մանուկ, ձայն տուեց մարգարէ կիներ խորին ծանրաբարոյութեամբ. տակաւին կան Եւրոպայում երեք մարդ միայն, որ կարող են պարծենալ թէ ունին աւելի բարենշան գծադրած ձեռք քան թէ քոնն է. զօրապետ Նապոլէոն Բոնապարտէն, առաջին հիւպատոս Փրանսիական հասարակատեւութեան, որ շուտով կը աօնէ իւր թագադրութիւնը. յետոյ մի այլ զինուոր, զօրապետ Մարտիս Յովհաննէս Բերնարդոթտէ, որ մի օր կը դառնայ թագաւոր Շվեդիայի և Նորվեգիայի. վերջապէս մի հրէայ Սամուէլ Բոթշիլդ, հասարակ փերեզակ (ապրանք մանածեցնող) Ֆրանկֆուրտի մէջ Մայն գետի վերայ, որ բարձրանալով կը դառնայ թագաւորների սեղանաւոր (սարլաֆ) և թաւաւոր սեղանաւորների»:

«Ես ապա ի՞նչ պիտի դառնամ» պատասխանեց մանուկը կիտով չափ բարկացած այս բացատրութեան վերայ որ ոչինչ կշռչուէր իւր համար:

«Այդուհան օրից սկսած, — «պատասխանեց կախարդ կինը, «դու տեսանումես ահա, որ ես չկամիմ երկար ժամանակ քեզ սպասել տալ իմ մարգարէութեան կատարմանը — կը դառնաս դու որդեգիրը և մի փոքր յետոյ մանկլաւիկը մի մեծ, լիակարող տիկնոջ, այս քաղաքիս պալատում»:

«Սո՛ւրբ Նիկողայոս. այդ բանը կամէի տեսանել»:

«Քեզ կը լուսնան ու կը մաքրեն. քեզ կը զուգեն և կը զարդարեն, քեզ կը դաստիարակեն ամենայն գեղեցիկ ճարտարութեաների մէջ, լեզուների և գիտութեաների մէջ — մի խօսքով, քեզ, այդ մուրացկան մանուկը կը շինեն մի կատարեալ սապեա որ ուր և երեւէր, ամենայն տեղ ընդունելի կը լինէր»:

Մանուկի խելքը գնաց ուրախութեանց:

«Բայց դորանով դեռ չէ աւարտվելու քո բաղդաւորութիւնը», խօսքը յառաջ տարաւ Սիւբիլան (մարգարէ կինը):

«Արդեօք սահմանած էր ինձ դառնալ թագաւոր կամ կայսրը»:

«Արդարեւ պակաս չէր շատ բան, որ և դոցա հասանէիր: Բայց լսիր դու: Մի օր տաղտկանալով դու պալատական կեանքից, կ'երթաս դէպ ի պատերազմի դաշտ, մասնակից լինելու այն կռուին, որ այնուհետեւ բոլոր Նւրոպա կը ձգէ կրակի մէջ: Քո թրի ամեն մի հարուածը կ'ունենայ աւելի արժանաւորութիւն քան թէ քսան միւսերի: Նա մի երեկոյ, հանգիստ ու խաղաղ քո ճանապարհը դնալով կը կատարես մի քաջադնական գործ որ միւս օրին ճանապարհ կը բանայ քեզ դէպ ի բաղդաւորութիւն, դէպ ի մեծ պատիւ ու փառք»:

«Այդ ի՛նչ առասպելներ են». ձայն տուեց Միքայէլը զուարճաբար ծիծաղելով:

«Ես քեզ ասումմա՛ բուն ճշմարտութիւնը, ոչ մի խօսք աւելի — դու կը տեսնես: Փառաւոր վերտառութեամբք, պատիւներով ու գանձերով ճոխացած և ամենակն արտիդ կամեցածի պէս ամուսնացած, չորս ձիով լծած կառքի մէջ նստած, դու մի օր վերստին կը տեսնես ինձ. իմ տառօները կը կատարվին 15 տարու մէջ, լո՛ւմես: Ազգաւ Յինկան շատ պառաւած կը լինի այնուհետեւ, բայց քեզ այնու ամենայնիւ կը ողջունէ այսպէս. Սո՛ւտ էր ինչ որ ասացի քեզ»:

Այս բառերը տասած, Յինկան տուեց Միքայէլ Օլիբինին խմելու վերջին ումպը և տասց. «անագան է արդէն. այժմ պիտոյ է մեզ բաժանվիլ միմեանցից և հանդէպ դնալ մեր գալոցքին»:

Մանուկ տղան, խորին սրտաշարժութեան մէջ, պատասխանեց թէ դեռ ևս չկամէր բաժանվիլ նորանից:

«Գնա՛, տասց կիներ». միայն թէ, փոխանակ ամենայն շնորհակալութեան, պահիր քո բարի յիշատակի մէջ չքաւոր բոշա կինը, սատանայի դուստրը»:

Նա իւր քնարը ձգեց ուսի վերայ, կոխեց յարդապատ սրուակը իւր կաշեղէն պարկի մէջ, հրաժարական ողջոյն տուեց մանուկին և չղջիկի պէս սրանալով, չքացաւ գիշերային խաւարի մէջ:

Միքայէլ Օլիբինը դարձեալ գտանվումէր միայն, բայց առ փոքր ժամանակ միայն:

Որովհետեւ չկար այլ ևս ցամաք փայտ կրակը պահպանելու համար, և սա մօտ էր շեջանելուն, պատրաստվեցաւ որոնելու մի այլ պատսպարան:

«Ասցի՛ր. ո՛ւր ևս այդպէս շտապում». նորան ձայն տուեց այժմ մի այրական ձայն:

Նորա բարի բաղդն էր, որ այս տեղ ճանապարհի վերայ հանդիպեցաւ նորան, մարմին առած որպէս մի այր մարդ:

2.

Ելջանող կրակի թոյլ փայլողութեան մէջ, դեռ ևս փոքր ի շատէ կարող էր Միքայէլ Օլիբինը սրոշել այն կերպարանքի ստուերադրութիւնը, որ այդպէս անակնկալ հանդիպեցաւ նորան:

Սա մի նրբահասակ, մեծատունի կերպարանքով տղամարդ էր, մուշտակի մէջ փաթաթված և մի մտրակ ձեռքին:

«Ո՛վ ևս դու» հարցրեց նա մի փոքր մեղմ ձայնով այն մանուկ շեջմուրիկ տղայից, որ դողդողումէր բոլոր անդամներով:

«Մի թշուառ մանուկ, անհայր ու անմայր, անեղբայր և անքոյր, անպաշտպան», թոթովեց մանուկը:

«Ինչպէս է քո անունը»:

«Միքայէլ Օլիբին»:

«Բանի՛ տարեկան ես»:

«Տասն տարեկան»:

«Շատ լաւ է, շատ ձեռնտու էր այդ: Վո երեսը չէ նոյն պէս տղեղ — բանը կարգ կ'ընկնի»:

Ո՛ր բանը, ողորմած տէր իմ»:

«Աստ ինձ համառօտ, Տէր, միւսերի ականջը չվշտացնելու համար: Թէ ինչպէս էր այն բանը որի մասին խօսումեմ ես, դու կ'իմանաս բաւական շուտով իմ կարծիքը: Յառաջուց թող հերիքանայ այսքանաւ և դու հետեւիր ինձ»:

«Դէպ ի ո՛ւր, տէր իմ»:

Հաղիւ թէ նոքա տասն քայլափոխ արած էին, և ահա դարձեալ սկսաւ խօսել օտարականը.

«Այս արդարեւ մի վերին տնօրէնութիւն է, որ մէք հանդիւպեցանք միմեանց: Ասեմ քեզ, գրեթէ քսան տարի է ահա, որ ես ոտք կոխած չեմ այս հեռաւոր փողոցի վերայ. ես հեռի եմ մնացած դորանից, որովհետեւ այդ տեղ սովորաբար հաւաքվում են բոշաներ և միւս շրջմոլիկ մարդիկ: Աւ ես այսօր իսկ չէի գալու այս տեղ, եթէ — անցանելով՝ Վեւա գետի եղբրաշէնքի երկայնու թեամբ — չլինէր ինձ զրգած մի խորհրդաւոր ձայն»:

Միքայէլ Օլիբինը խօսոյն մտաբերեց մարդարէ կնոջ խօսքերը և կամէր արդէն բացայայտել իւր խորհուրդքը, բայց մի պատշաճաւոր համեստութիւն, կիսով չափ մի ուղիղ բնական ազդեցութիւն խափանարկու եղաւ նորան:

Աւելի յառաջ գնալով, սկսաւ անծանօթ մարդը խօսել.

«Աս քաջահաւատ եմ, որ դու հաւանելի կը լինիս արքա-յազն տիկնոջը»:

«Ի՞նչ արքայազն տիկնոջ»:

«Այդ բանը շուտով կ'իմանաս դու: Իմ հետ երթումես դէպ ի նորա պալատը»:

Միքայէլ Օլիբինը չկարողացաւ համբերել առանց դուրս արձակելու մի հիացքի ձայնարկութիւն բոշա կնոջ ամենագիտութեան վերայ:

«Այո՛, այո՛. սկսաւ օտարականը կիսաձայն խօսել ինքն իւր հետ, «այդ մանուկը ամենեւին ստեղծած է այն խորհրդով, որ լինի Աովկասացու փխտանոս արքայազն տիկնոջ համար»:

«Եթէ խօսքը իմ վերայ է» համարձակվեցաւ մանուկը յառաջ բերել, ապա կը ցանկանայի իմանալ, թէ ինչ արքայազն տիկնոջ ունէի ես ծառայել»:

«Արքայազն Պոտոցկայեա տիկնոջ»․ շուտով պատասխանեց անձանօթը շփոթութեան մէջ։

Միքայէլ Օլիբինը շատ փոքր ծանօթ լինելով Պետերբուրքի մեծատուններին, ոչինչ բան չհասկացաւ դորանից։

Պուցէ մեր հայկական ընթերցողը դեռ ևս ծանօթ չէր այս պատմաբանական անձնի հետ։ Օւսնազան, մեր դարու առաջին կիսում հրապարակված յիշատակարանք յիշել են արքայազն Պոտոցկայա տիկինը և նկարագրել են նորան որպէս մինը ականաւոր կանանցից Ալեքսանդր առաջինի պալատում։ Ղինելով գեղեցիկ, մեծահամար, ճարտարութեան և գիտութեան սիրով վառված կին, այն միջոցին, որի վերայ խօսում ենք, նախադահ խօսք ունեցող անձն էր պալատական հասարակութեան մէջ։ Մեծատուն ուսու կանայքը նայում էին նորա վերայ և յարգում էին նորան որպէս իւրեանց պարագլուխ։ Բայց արքայազն Պոտոցկայեա տիկինը, ինչպէս բոլոր այդպիսի անձինքը երկրորդ Ատտարինէ թաղուհու դարուց, ունէր ամենեւին օտարոտի ակտրիսներ։ Օոր օրինակ, նա առանձին սիրով հոգաբարձու էր եղած դաստիարակելու իւր պալատի մէջ մի կովկասացի ծառայ, մի շատ սիրուն տղայ, որի ինքնահաճ և գիմարձ բարքը սիրելի էր նորան։ Սկսած այն օրից, երբ կարող էր նա ազատաբար շրջել, մանուկ կովկասացին ստացել էր մի շատ գեղեցիկ զգեստ, տասն և հինգերորդ Աւդոփիկոսի պալատի մէջ եղածների ձեռով, որ նոյն իսկ արքայազն տիկնոջ պատուիրած կերպով յօրինած էր նորա համար, և դարձաւ նորա մանկլաւիկը։ «Նա միշտ կանգնած էր իւր իշխանուհու նստարանի յետքում և շրջում էր նորա հետ միասին նորա սահնակի կամ կտուքի մէջ։ Ուր և երթում էր տիկինը, շրջում էր մանուկը նորա հետևից կրելով նորա հովարարը, նորա նամակները տանում էր դէպ ի իւրեանց հասցէքը, ընդունում էր նորա անունով նամակներ, ծաղիկներ, հրաւիրանք դէպ ի խնջոյք, հացկերութիւնք և այլն։

Կարճ ասեմ․ էր նա արքայազն տիկնոջ համար այն բանը, ինչ որ եղած է Բեքէ թղուկը Պորոնացոց թաղաւորի համար։

Այս ձևուան մէջ լինելով իւր հասակի տասներորդ տարու մը, անդգուշութեամբ մընել էր մանուկը սաստկապէս, և կարմրուկը ևս վերայ հասանելով, մեռաւ նա, անօգուտ լինելով բժիշկների ճարտարութիւնը։

Արքայազն տիկինը անմխիթար էր: Աւր կարելի էր իսկոյն գտանել մի մանկլաւիկ որ լինէր կովկասացու փոխանակ:

Նորա պալատի վերակացու Յուստինիան Օբրենովիչը պատուէր էր ստացել, ինչքան կարելի է շուտով ձեռք բերել մի այդպիսի փոխանորդ — և այդ փոխանորդը դարձաւ Միքայէլ Օւիբինը, որ ինչպէս ասվեցաւ վերեւում, այն հեռաւոր փողոցի մէջ ըմբռնվել էր: Յիշեալ Օբրենովիչը ութ օր ծայրէ ծայր որոնել էր քաղաքի մէջ, բայց անօգուտ: «Նա գտել էր միայն շինականների տղայք դեղին մազերով կամ փոքրիկ կողակներ տափակ քիթերով: Յուսահատվելով այս անյաջողութեան վերայ մայրաքաղաքում, արդէն դրել էր մտքումը ճանապարհ կատարել դէպի գաւառները, և, եթէ հարկաւոր կը լինէր, երթալ դէպ ի Ղովկաս, բայց ահա որոնողը բաղդը տարաւ նորան դէպ ի այն անապատը:

Այս ժամ ճանապարհ կատարելուց յետոյ հասաւ վերակացուն մանուկ տղայի հետ միասին Պետերբուրքի փառաւոր թաղին, և կանգնած էր մի շողշողուն պալատի ճակատի առաջը:

«Այս տեղ ենք, փոքրիկ դու», խօսեց նորա առաջնորդը:

Միքայէլ Օւիբինի մարմինը դողումէր բոլորովին:

«Հըմ, տէր, ես դեռ ևս ամենեւին անծանօթ եմ արքայազն տիկնոջը — և այս հանդերձով...» այսպէս խօսելով որը մանուկը, ցոյց տուեց իւր վերայի պատառտտուն և կեղտոտ հագուստը:

«Ահհոգ կացիր» ասաց նորա պաշտպանը ժպտելով. «Բեղ էգուց առաւօտ միայն կը տանեն արքայազն տիկնոջ յանդիման, այլև մի ուրիշ հագուստով: Բայց այժմ թող պատրաստենք քեզ մի բարի գիշեր: Աերած ես արդէն երեկոյեան հաց»:

«Ի հարկէ»:

«Ստամայ դու. այնպիսի մեծամտութեամբ պատասխանումես դու, որպէս թէ սեղանակից էիր եղած նոյն իսկ կայսրին: Ի՞նչ ես կերել դու»:

«Ապտած միս հիւսիսային եղջերուի, ով տէր. այլև ցորենի հաց և պատուական չոր արմաւներ»:

«Մի բուն բօշայական հացկերոյթ: Ապագայումը կը վաշելես դու աւելի լաւ սեղան. ես երաշխաւոր եմ քեզ այդ բանիդ: Այժմ ներս դնա, շատ մի խօսիր»:

Օրբնովիչը, երկաթի դռնազարկով հնչեցրեց երկու օրինաւոր բաղնիքով թիւնք մեծ դրան վերայ, և իսկոյն բացվեցաւ դուռը մի զարդարուն սպասաւորի ձեռքով»:

Տարէք այս երեսան, տեղաւորեցէք պալատի առաւել ընտիր սենեակներից մինի մէջ», հրամայեց Օրբնովիչը ծառային:

Միքայէլ Օւիբինը չկարողացաւ երբէք հանգստանալ, սիրտը շփոթված լինելով այն բաններից որ պատահած էին նորան, մարգարէ կնոջը հանդիպելուց յետոյ:

Միւս առաւօտ, երբ որ մի կարճատեւ քնից դարձեալ բացեց աչքը, նկատեց վերակացուին իւր մահճի մօտ կանգնած, որ քաղցր հայեացքով քննումէր նորա կերպարանքը:

«Լսիր, փոքրիկ դու», ողջոյն տալով Օրբնովիչը, ասաց նորան. «Երեկ, երբ որ ես քեզ փողոցումը վեր կալայ, դու մի բուն շրջմոլիկ էիր, սովի ու ծարաւի կամքին թողած, կարօտ միայն անցաւորների կարեկցութեանը: Բայց շուտով կը դառնաս դու մի աւերված, քեզչեցուցած մանուկ, մի մանկլաւիկ, զրեթէ մի փոքրիկ թագաւորազն: Բայց այս բաղդաւորութեանը հասանելու համար, չէ պիտոյ քեզ երբէք ինքնահաճ լինել. այսինքն պէտք է քեզ ամենայն գործի մէջ կուրօրէն հնազանդվել, երբէք չկամենալ քո յատուկ կամքը յարգի կացուցանել»:

«Ես կը հնազանդվիմ, տէր», պատասխանեց մանուկը:

Երկու սպասաւորք ներս մտան:

«Մանկլաւիկի համար պատրաստ է բաղանիքը». ասացին նորա:

«Միքայէլ Օւիբին», ասաց վերակացուն. «Վեզ պիտոյ է լուացվել, հնազանդվիր»:

Երկու սպասաւորքը վեր կալան մանուկը և դարձեալ բերեցին մի ժամից յետոյ, գլխից մինչև ոտք մաքրած:

Երկու այլ սպասաւորք ներս մտան, բերելով կռների վերայ ճոխ դիպակներ:

«Ինչ կամին սորա», հարցրեց Միքայէլ Օւիբինը:

«Հագցնել քեզ»:

«Ես պատրաստ եմ»:

Այսան հագցնել այն շրջմոլիկ մանուկին մի կովկասեան ըզգեստ, և մի քառորդ ժամի մէջ կատարելապէս հաղնված էր նա

մետաքսեայ գուլպաներով, կորդուբեան մոնախներով (փափուշներով) ուռուցաւոր վարտիքով, կանաչ ու ոսկեկար զգեստով, կաշիմիրեան փետրազարդ թուրքանով և կարմիր գօտիով, որի վերայ կախած էր մի փոքրիկ տաճկական թուր, որի ունեղէքը զարդարած էր պատուական քարերով:

Բռնեցին նորա առաջը մի հայելի:

«Եթմ ինչպէս հաւան ես դու քեզ ինքնդ», հարցրեց վերակացուն որբ մանուկից:

«Եսուհետեւ ես ինքնս ճանաչում չեմ ինձ»:

«Հետեւիր ինձ. ես կամիմ յանդիման կացուցանել քեզ արքայազն տիկնոջը»:

«Հնազանդվումեմ»:

Եւ անցքը լինումէ այն միջոցին, երբ արքայազն տիկինը ընդունումէր իւր մօտ մարդիկ — մի հանդիսաւոր ժամ 18 երորդ դարու մեծատուն կնոջ համար:

Պոտոցկայեա տիկինը, իւր պալատականներից — թագաւորի մերձաւորներից, մի օտար տէրութեան դեսպանից, մի բանաստեղծից և մի զօրապետից շրջապատած լինելով — ահա մօտենումէ նորան մի սպասաւոր և ասումէ.

«Յուստինիան Օբենովիչը կամի ամենահպատակօրէն հարցանել, արդեօք կարելի՞ էր նորան ողորմած տիկնոջը յանդիման կացուցանել այն մանկլաւիկը, որ պիտի լինէր Աովկասացու փոխանակ»:

«Ի հարկէ, անտարակոյս»:

Դրան վարագործը յետ է քարշվում և վերակացուն կրկնումէ, ձեռքից բռնած բերելով մանուկը:

«Փառաւոր, ամենեւին գեղեցիկ», ձայն արձակեց արքայազն տիկինը:

Եւ այս ձայնարկութիւնը կրկնեցին ամենեւեան փոքրիկ պալատի մէջ:

Եւ Միքայէլ Օւիբինը արդարեւ զմայլեցուցիչ էր իւր ասիական հագուստի մէջ. նորա բնական դալար, երեխայական դէմքը շատ յարմար էր այն պաշտօնին որ այնուհետեւ պիտի լցուցանէր նա, և այն նմանութիւնը, որ արքայազն տիկինը կարծումէր գտա-

նեկ սորա և նորա նախորդի մէջ, մեծ ուրախութիւն բերեց նորա սրտին: Նորա լիամասն հաճութեան համար ոչինչ բան պակաս չէր, բաց ի նորանից, որ ստուգութիւն ստանար թէ նոր մանկկաւիկը լինելու էր նոյնպէս զուարթ, մտացի և հաւատարիմ, ինչպէս առաջինը:

«Շուտաւոյթ ես դու և արագոտն, երբ հարկաւոր էր շուտով տեղ հասուցանել իմ նամակներս»։ հարցրեց նորանից տիկինը:

«Այս ծանօթ եմ Վետերբուրքին ծայրէ ծայր և ներսից ու դուրսից. ես նորա փողոցները այո՛ չափած եմ աւելի քան թէ հարիւր անգամ», պատասխանեց մանուկը:

«Վարձը ես դու լուռ պահել լեզուդ»:

«Աւելի լաւ կը համարեմ մեռանել, քան թէ իմ հրամայող տիկնոջ հաւատը գործ դնել դէպ ի չարը»:

«Բարի է, ուրեմն կարող ենք միշտ հաշտ մնալ: — Բայց ինչպէս են քո գիտութիւնքը. գիտես ես դու արդէն կարգալ»:

«Ո՛չ արքայազն տիկին»:

«Քեզ պիտոյ է ուսանիլ: Քեզ կը դաստիարակեն կատարելապէս, հիմքից, գեղեցիկ արուեստների և գիտութենների մէջ, որ դու կարողանաս, որպէս մանկկաւիկ ծառայել ինձ, ինչպէս արժան է»:

«Այս կ'աշխատեմ շատ ու շատ ուսանել և երախտաճանաչ գտանովել դէպ ի իմ իշխանուհին»:

«Օբննովիչ», յաւելացրեց արքայազն տիկինը, խօսքը դառնուցանելով դէպ ի նա, «դու հոգաբարձու կը լինիս որ ամենայն հնարք, ծախք և աշխատութիւն գործ դրվին, կարճ միջոցում հասուցանելու սորան այն տեղ, որ կարողանար պալատի մանկկաւիկների հետ կենելք առնել»:

3.

Հինգ տարի անցած էին շուտով: Այս միջոցին Միքայէլ Օլիբինը վայելել էր մայրաքաղաքի ամենաբաղաւոր երեխաների սեփական բարիքը: Իւր առատաձեռն, հարուստ իշխանուհու հրաւանով ստացաւ մի դաստիարակութիւն և կրթութիւն, ինչպէս

Թաղաորութեան մեծատունների որդիքը, և այս պատճառով, ինչպէս սոքա, ընդունելի էր ամենայն տեղ:

Նորա աննշան տոհմականութիւնը մոռացել էին արքայազն տիկնոջ մարդկիւր անգամ, երկու տարի անցանելով նորա գալստեան վերայ: Եւրբ որ տեսանումէին նորան շրջելով հետիոտա, կամ բաց կառքի մէջ, կամ թէ ձիու վերայ հեծած, ձայն էին արձակում միշտ. «ահա արքայազն Պոտոցկայի մանկլաւիկը», և այս խօսքերի մէջ բովանդակած էր ամենայն բան:

Ինքը Միքայէլ Օ. իբիւր շատ շուտով սովորել էր իւր նոր կեանքի եղանակին և այնուհետեւ երբեք հիացած չէր այն ճիւղ շնորհների վերայ որ բաղդը այնպիսի առատաձեռնութեամբ ցուցանում էր նորան, այլև մի անսովոր ու անպատշաճ բան չէր համարում, տեսանելով թէ մարդարէ կնոջ նախագուշակութիւնքը առ փոքր փոքր և ճշտապէս կատարվումէին: Բաց ի սորանից, արդէն պատահել էր նորան բաւական յաճախ լսել ու տեսանել, ինչպէս մանուկ և ծածկախորհուրդ Ռուսաստանի պատմութեան մէջ դիպումաճը և բաղդի բերմունքը միշտ նախապատիւ վճռողական գործէն կատարել, ինչպէս բաղդի զաւակներից և բաղդախնդիր ասպետներից արդէն յառաջացած էին այս և այն հռչակաւոր անձինք. Թողունք այն օրինակները որ կարող էր միայն մի ազատ պատմադրութիւն յառաջ բերել, ո՞վ էր ցեղապետը Մենչչիկովեանց — մի մարդ որ փողոցումը ուտելի քաքարներ էր վաճառում. միւս մեծատունների նախնիք ևս առաւել աննշան էին, մինը շառաւիղած էր մի յառաջանիստ ձիավարից, միւսը մի սավրավիրայից, այլ միւսը թուն ձուկն որսողից և այլն և այն:

Ուրեմն ինչ արգելք կար Միքայէլ Օ. իբիւրին պատրաստելու իւր համար մի փառաւոր ասպարէզ, ըստ որում նա մի աղքատ օրամշակի որդի էր: Իւր աննշան տոհմականութեան պատճառով արհամարհելի լինել — ոչ, այդպիսի երկիւղել տեղիք չունէր ամենեւին: Իւր կենսակցութեամբ մեծատունների հետ ըստ բաւականին ծանօթացել էր նոցա ճաշակին, խորթակներին, հակակրութեաներին և մտածողութեան եղանակին: Այս պատճառով գիտէր նա, որ Ռուսաց ազնուականքը, որ սովոր են հպարտ կերպարանք առնուլ օտարականի առաջը, այնու ամենայնիւ ունին այնքան խմացականութիւն, որ անտեղի պիտի համարէին ամբարտաւան երեւել իւրեանց հայրենի աշխարհում:

«Ուրեմն, երբ որ միայն չափահաս տղամարդ էի դարձած», մտածում էր միքայել Օլիբինը, այնուհետև, նոյնպէս, ինչպէս միւսերը, կ'ընտրեմ ինձ ամուսնակից մի կին մեծատուն տոհմից: Ոչինչ լինելու էր ինձ արդէնք: Այն կախարդ պառաւ Յինկան գուշակել է ինձ արդէն, որ ես գտանելու էի իմ ցանկալի հարսը»:

Այս և սոցա նման մտածութենների անձնատուր լինելով, մի օր Միքայել Օլիբինը առաւօտուն հրաւիրվեցաւ դէպ ի արքայազն տիկնոջ առանձնասենեակը:

«Ես ունիմ մի խորհրդաւոր գործ քո հետ միասին կարգաւորելու, ով Միքայել» ասաց տիկինը:

«Պատրաստ եմ լսել ձեր հրամանը»:

«Դու արդէն մեծանալով, ոտքդ դուրս ես դնում երեսայական կօշիկից: — Վանի տարիքով ես»:

«Գրեթէ տասն և հինգ տարիքով, իմ շատ ողորմած արքայազն տիկին»:

Տես ահա. դու բաւական չափ ու հասակ ես առել և չես այսուհետև այնպէս մանուկ, որ կարողանայիր լինել իմ մանկաւիկը»:

«Միքայել Օլիբինը դունաթափվեցաւ և մտածում էր իւր գլխի վերայ. «Ի՛նչ պիտի դառնամ ես, և ի՛նչ խորհուրդ ունէր Յինկայի գուշակութիւնը»:

Իսկ այդ արքայազն տիկինը մարդասիրաբար յաւելացրեց իսկոյն այսպիսի խօսքեր. «Դու այս հինգ տարու մէջ ստացել ես այն պիսի պրական կերպարանք, որ անկարելի է քեզ ծառայել ինձ որպէս մանկաւիկ, առանց բամբասանքի տակ ձգելու ինձ: Այս օրից սկսած, կը վերջանայ քո մանկաւիկութիւնը իմ մօտ, բայց ես այլ կերպով տնօրինեմ եւ քո ապագայը»:

«Ով. իմ իշխանուհիս միշտ եղել է իմ համար մի ողորմած նախախնամութիւն»:

«Այո՛, երբ որ ես այս ստաւօտ կերակրում էի իմ շոտանդացի շունը շաքարեղէն քաքարով, միտքս եկաւ, որ պիտոյ էր հոգալ քո գալոցը: Միքայել Օլիբինը, ասացի ես ինձ, ամենայն բան ուսել է, որ միայն կարելի է պահանջել մի նուրբ քաղաքավար մարդուց, նա ստացել է բարի շնորհք, կարող է նոյնպէս պատշաճաւոր և աջողակ կերպով դասաւորել իւր ասելի խօսքերը, մի մի փոքր հմուտ է մուգիկայի, ընթերցասիրել է մատենագրութիւն»:

քը, գիտէ նկարել և ամենից առաւել — ընտիր կաքաւիչ (պար եկող) է: Ուրեմն առաւել լաւը լինելու էր այն, որ ես շինէի նոյնան դիպլոմատ (գործակատար արքունի պալատներում)»:

«Բայց, իմ շատ ողորմած, արքայազն տիկին, այդ գործի համար, ինչպէս յայտնի է, ամենից առաւել հարկաւոր է բարեւոր հմուտութիւն»:

«Բարետոհմութիւն ունիս դու արդէն, ըստ որում եղած էիր արքայազն Պոտոցկայեա տիկնոջ մանկլաւիկը»:

«Եւ, այդպէս է»:

Ենթահետեւ արքայազն տիկինը ձեռք պարզեց մի թերթ ոսկետիպ թղթի, գրիչը սուեց իւր զարմանալի գեղեցիկ մատերի մէջ և երբ որ արդէն ութ մինչև տասն շարք գրել էր ամենայն շտապութեամբ, խօսեց իւր սիրականի հետ այսպէս.

«Եհա քեզ մի վկայական որ բանալու է քեզ ճանապարհ մինչև իշխան Նարիշկինի մօտ, որ այժմուս արտաքին գործերի նախարար է: Բայց չէ պիտոյ ոչ մի ըուպէ կորուսանել, թող ձիերը լծեն և քո յատուկ ձեռքով հասցրու նորան այս իմ ծանուցումը»:

Եւ, ծանուցումը ունէր այսպիսի օրինակ.

«Իշխան,

«Ենդրեմ, շնորհ ցուցանել ինձ և տեղեկանալ, արդեօք ձեր առաւել մօտաւոր մերձակայքում չկամի մի արձակ պաշտօն ատենադպրութեան, բայց ես կամէի որ լինէր այդ պաշտօնը այնպիսի, որ յուսալի էր կացուցանում մի այլ, աւելի յառաջադիմութիւն:

Միքայէլ Օւրինը, իմ մանկլաւիկս, որ ինքնին այս զրուածը մատուցանելու է Ձեզ, կարող չէ այսուհետև լինել իմ մանկլաւիկ: Նա — հաւատաւոր եմ ես — կազմած է այնպիսի փայտից, որից միշտ տաշած են ամենալաւ դիպլոմատներ, և նա է, որի համար ինդրումեմ ես մի այդպիսի պաշտօն:

Պատշաճաւոր միջոց եղած, կարող եմ հատուցանել Ձեզ այս սիրողական շնորհի փոխարէնը.

Ձեր անձնանուէր ծառայ,

արքայազն տիկին Պոտոցկայեա»:

Տղամարդը մտածումէ — կինը կառավարումէ, մանաւանդ եթէ կինը մի արքայազն տիկին է, մի, բոլոր պաշտօնից Եստուծոյ պէս պաշտած կին:

‘Նոյն իսկ երեկոյն գարձաւ Միքայէլ Օլիբինը երկրորդ ատենադպիր իշխան Նարիշկինի մօտ:

Եյս պաշտօնիս, որին կարող էին հասանել թագաւորու-
թեան նախապատիւ գերդաստանների որդիքը, հասանելու համար,
թուաւ նա տասերկու կանգիդադների (ինդրոդների) վերայից, որ
արդէն տարիներով աշխատումէին դասնել այդ պատիւը:

Եյս յանկարծ յառաջադիմութիւնը ազդել էր Միքայէլ
Օլիբինի մէջ մի զարմանալի ներգործութիւն. մանուկը զղաց իւր
անձը իսկոյն այդ դարձած. նա, ասես թէ, մի կախարդական գա-
ւազանի զարկողութեամբ յեղափոխւած էր, դարձել էր մի պա-
շտական մարդ *comme il faut* (ինչպէս հարկն էր). կոկ, փափուկ ու
թեքուն, մի կատարեալ կաքաւիչ, խաղարկու, գիտէր նա ամենայն
մեծատունի առաջի գլուխ խոնարհեցնել ցածաբար, իսկ փոքրիկ-
ները հպարտութեամբ և արհամարհութեամբ ձնշել, ոչնչացնել,
և ցոյց էր տալիս իւր անձը այնքան ևս շուայլ իւր խոստմունքի
մէջ, որքան անպտուղ էր իւր դործերի մէջ:

Ի՛նչ այլ բան պակաս էր նորան, իւր համար պատրաստելու
մի փառաւոր սապարէզ:

Նշրեք տարին նորա համար շատ շուտով անցած էր հանդէս-
ների և զմայլեցուցիչ ուրախութենների մէջ, խաղի պէս աշխա-
տութեամբ: Եւ ահա մեր տղամարդը մի երեկոյ, այն ժամանակի
ձևով զարդարւած հասարակութեան հանդէսի մէջ տեսանումէ մի
նախանձելի, սպիտակազգեստ կաքաւիչ կին, խարտեաշ երեսով,
մեծ կապտագոյն աչքերով, մաղերի մէջ մի անդամանդեայ պսակ:

«Երգարե, մի թագաւորի արժանի կին», մտածումէր Մի-
քայէլ Օլիբինը: Պա լինելու չէր փատ հարսնացու իմ համար»:

Նա աշխատեց իմանալ թէ ո՞վ էր այդ գեղեցիկ կաքաւող
կինը: Պա էր Յովհաննա Տրօգով, դուստր մի Բոյեարի, որ փոքր
ինչ յառաջ եկել էր Պետերբուրգ, գոնեայ այնքան ժամանակ մնա-
լու այս տեղ, մինչև իւր գեղեցիկ զաւակը կը հարսնացնէր մի ար-
ժանաւոր փեսայի:

Միքայէլ Օլիբինը լինելով մի գեղեցիկ տղամարդ, մի ցան-
կալի կաքաւիչ, նուրբ պաշտական, սիրելին մի պատկառելի նա-
խարարի և վսեմապատիւ Պոտոցկայեա արքայազն տիկնոջ, որոնեց
և գտաւ ընդունելութիւն Բոյեարի մօտ: Բայց սա շուտով իմա-
ցաւ հիւրի գիտաւորութիւնը և առաջին յարմարաւոր միջոցում

առանձնախօս եղաւ մեր տղամարդի հետ, ամենեւին պարզ ազատամտութեամբ:

«Իմ ազնիւ պարոն. Վուք որոնումք իմ դստեր հարսնութիւնը, այդպէս չէ՞: Պործը կարող է պսակվիլ ժամանակով — հասկանումէք ինձ, ժամանակով: Պատճառ, այս բոսկէս, դեռ ևս երկրորդակարգ է ձեր պատուի աստիճանը: Երկրորդ ատենադպիր մի նախարարի — դա այժմ կարող է կշիռ ունենալ բոլոր միւս գործերի մէջ. բայց, երբ որ մի մարդ բարձրացնում է իւր աչքը մինչև դէպի մի Բոյեարի դուստր, որի հարսնաբաժինքը կացուցանում է մի ճոխ արծաթահանք Ուրալեան սարերի մէջ, ապա պարտ էր նա ունենալ մի աւելի արժանաւոր կոչումն: Նախ և յառաջ աշխատեցէք գոնեայ դառնալ դեսպանութեան պաշտօնաւոր — ապա կը տեսանենք թէ ինչ կարելի էր տունել»:

Այն արժանայիշատակ երեկոյից յետոյ, երբ արքայազն տիկնոջ պալատի վերակացուն գտել էր նորան փողոցումը, այս առաջին անգամն էր որ Միքայէլ Օլիբինը տեսաւ բաղդի խէթ հաշեացքը իւր վերայ: Բաղդի աստուածուհին շատ անգամ քամակը դարձուցանում է նոցա, որ սիրում է նա, որ այդպէս իւր նոր շնորհացուցութիւնքը այնքան ևս աւելի քաղցրացնէ նոցա համար: Հարազատ բաղդախնդիր տղամարդերը գիտեն այս բանը և այդ պատճառով մոլորվում չեն իւրեանց ճանապարհից, տեսանելով իւրեանց աստուածուհու փոփոխամտութիւնը: Բայց Միքայէլ Օլիբինը լինելով մի ճշմարիտ զաւակ բաղդի, որ, սկսած այն բոսկէից, երբ առել էր նորան իւր թեարկութեան տակ, միշտ փափայել ու գգուել էր նորան, Միքայէլ Օլիբինը, ինչպէս ասացինք, կարողանում չէր ընտելանալ իւր բարեցակամի առանձին տնօրէնութեանը:

«Աշխատեցէք գոնեայ դառնալ դեսպանութեան պաշտօնաւոր»։ այս բառերս յաճախ կրկնում էր իւր մէջ. «որպէս թէ այդ բանը այնքան հեշտ էր: Այս թագաւորանիստ քաղաքի մէջ, ուր սկսեալ Պետրոս մեծից տեսած են այնքան շատ մարդիկ որ հասարակութեան ամենաստորին կարգերից բարձրացած էին մինչև աթոռի պատուանդանը, կան միայն քսան և հինգ պաշտօնաւորք դեսպանութեան, և աւելի քան թէ հարիւր իշխանական զաւակներ, որ վազըւմեն այս պատուի հետեւից: Ինչպէս կարող էի ևս յուսալ հասնել մի այդպիսի նոյատեկի»:

«Եւ նորա դատողութիւնը իրաւացի էր: Եւրբ որ նա վեց ամիս ամենայն փորձ փորձել էր, ամենայն լծակներ շարժեցուցել էր, իւր ցանկացած պաշտօնին հասանելու, ստուգեցնա այն տխուր հաւաստութիւնը թէ զուր և անօգուտ էին եղած, այլև ապա զայլում լինելու էին նորա ջանքը, թէև շատ ու շատ հովանաւոր էր նորան նախարարը և արքայազն տիկինը:

«Եւ աղնուական չեմ», ասումէր նա ինքն իւրեան. ուրեմն պէտք է ինձ ամենայն բանից յտուջ դառնալ այդպիսի, ինչքան կարելի է շուտով. ապա թէ ոչ, ինձանից անպատճառ փախչելու է այն խարանաշ չքնաղ Յովհաննայի հարանութիւնը»:

Նոյն ժամանակին բոլոր Եւրոպան շարժութեան մէջ էր: Նապոլէոնի ձեռքով արձակած կայծակները առ փոքր փոքր հրձիգ էին արել աշխարհի կիսամասը: Ամենայն տեղ պատերազմ և սէր պատերազմի: Վանայք անդամ հաւան էին պատերազմին և աներկ իկւղ արիասրտութեամբ ուղարկումէին իւրեանց ամուսին տղամարդերը, որդիքը, եղբայրները դէպ ի կօխ: Պատանի մարդիկ որ փնայած էին տանը, թէպէտ կարող էին մասնակից լինել պատերազմին, պատժվումէին ամենայն տեղ արհամարհութեամբ:

Եսպէս և Միքայէլ Օլիբինը հանդիպած էր արդէն արհամարհական հայեացքի գեղեցիկ աչքերի կողմից, մեծատունների հասարակութեան մէջ:

«Եհա քեզ մի պատուական տղամարդ, երկրորդ ատենադպիրը Նարիշկին իշխանի: Մի՞ թէ աւելի արժան չէր նորան այս բոպէիս դտանվիլ պատերազմող զօրքի մէջ» ասումէին մարդիկ միմեանց ականջին»:

Եյս հայեացքները և հատուկոտոր ծանօթութիւնքը ծածուկ չփնային մեր տղամարդից:

«Երդարև», ասաց նա մի օր ինքն իւրեան, մի հատ հնար կայ միայն այս չար լեզուքը լեցուցանել, նոյն և մտննալ ինձ իմ հոգուս սիրականին, և այդ է. գնալ դէպ ի պատերազմի դաշտ, աստիճան ու պատիւ ձեռք բերելու: Եւ կամիմ այդ բանը և կը հասանում նպատակիս»:

Նոյն օրին հանդիպեցաւ մեր քաջ տղամարդը Յովհաննային, իշխան Գալիցինի տանը:

«Յովհաննա», ասաց Օլիբինը նորան, «ես արդէն տաղտկացած եմ, այլևս չկամիմ մեծատունների նախասենեակներում

դեգերիլ, ինդրերով մի դեսպանութեան պաշտօնաւորի գործ: Այս մի աւելի կարճ ճանապարհ հասանելու իւր նպատակին, էգուց որպէս սոսկական զինուոր երթումեմ դէպ ի զօրքը»:

«Որ շուտով որպէս զօրապետ վերադառնաս», ժպտելով լրացրեց խօսքը Բոյեհարի դուստրը:

4.

Ժամանակն էր 1812 թուականը:

Նապոլէոնի աստղը փայլումէր իւր ամենապայծառ լուսով:

Եւրորդ անգամը, Եւրոպայի թագաւորքը միաբանվումէին ընդդէմ Ֆրանսիայի դահը յափշտակողին: Ռուսաստանը երկար ժամանակ յողորդվել էր հաղորդակից լինելու այդ միաբանութեանը թագաւորների մէջ, վերջապէս յաղթեց Մեգլիայի ազդեցութիւնը — և Ռուսաստանը դարձաւ նոր դաշնաւորութեան պարագլուխ:

Մանրամասնաբար յառաջ բերել այս տեղ այն ժամանակի անցքերը որ փոթորկի պէս թափվեցան միմեանց յետքից, տեղիք չկայ, մանաւանդ որ դոքա շատ յայտնի բաներ էին պատմութեան տեղեկանքին. բայց մի բան կամինք յիշեցնել այս տեղ, որ Սուվորովը ոչ անհիմն ասած է այսպիսի խօսք. «Միժմ հարկաւոր է զինուորական պաշտօնեայք դուրս ծնուցանել անախկալ»:

«Ես պիտոյ է շատ փտաբաղդ լինելի», մտածումէր Միքայէլ Օլիբինը, եթէ Նարիշկինի հովանաւորութեամբ և որպէս Պոտոցկայի ախկնոջ սիրականը չկարգվէի զինուորական աստիճանաւոր ինչպէս երեսուն հազարաւոր միւսեր»:

Եւ արդարեւ նա չէր կառուցել աւազի վերայ:

Հազիւ թէ որպէս հասարակ զինուոր մտել էր նա Հուսարեան զօրապետի մէջ, և ահա պատահեցաւ նորան մի ջերմ կռուի մէջ չափել իւր անձը թշնամու հետ: Մի օր յետոյ դարձաւ նա ստորակարգ աստիճանաւոր

Միժմ թռչեց այն երեքամեայ ժամանակի վերայից և փոխադրեց մեզ այն մեծ պատերազմական դործի մէջ, որին պատմութիւնը ասումէ Ռուսաց արշաւանք:

«Միքայել Օլիբին», մի օր ասաց նորան զօրապետ Օրովսկին որ հրամայում էր այն զնդին ուր ծառայում էր մեր տղամարդը.
«Գու՛ւ կարծեմ, արխատիրա մարդ ես»:

«Նոտարակոյս, տէր զօրապետ»:

«Եւ դու կամէի՞ր յառաջադէմ լինել քո ասպարէզի մէջ»:

«Նոտարակոյս»:

«Արի՛ տպա, այժմ բացվել է քո համար մի փառաւոր ասպարէզ»:

«Հրամայեցէք, Տէր զօրապետ, ես պատրաստ եմ հնազանդվելու ձեզ»:

«Երեկեան կռիւն շատ աստիկ էր. երկու կողմից կատաղութեամբ կռիւ եղաւ: Եւ եթէ Ֆրանսիացի զօրապետ Գալլունիւր զրազոններով պատճառեց մեզ չար հարուածներ, ապա և մեր կողակները հասուցին նորան լաւ խայթոցներ»:

«Արդարեւ, այդպէս է, Տէր զօրապետ»:

«Բայց այժմ հարկաւոր է իմանալ, թէ թշնամին ի՞նչ դիտաւորութիւն ունի: Ուրեմն վեր առ հետդ յիսուն կողակ, քննիր շրջակայ սահմանները և լուր բեր ինձ»:

«Պատրաստ եմ լըուցանել ձեր հրամանը, Տէր զօրապետ»:

«Աչք ածիր, գուցէ կարողանաս դու գոնեայ մի քանի կահու կարասիք, որ թշնամին բաց էր թողել, ձեռք ձգել — դա լինելու էր մի ապահով ճանապարհ յառաջ տանելու քեզ քո ասպարէզի մէջ»:

«Ես իմ կարողացածս կ'առնեմ», պատասխանեց Միքայել Օլիբինը, և իսկոյն պատրաստվեցաւ լըուցանելու իւր մեծաւորի հրամանը:

Թուրը ձեռին, իւր կողակների հետ միասին, ձի հեծած գնաց, որպէս թէ ունէր մի լոկ զքօսանք կատարելու: Այն սահմանը ուր նոքա ծանրաշարժ շրջումէին, մօրուտ էր: Արդէն մի ժամի ճանապարհ Ուուսաց բանակից հեռացած էին, և ահա կողակներէից մինը ձայն տուեց իւր մեծաւոր Միքայել Օլիբինին.

«Հրամանատար, տեսէք, տեսէք ահա»:

«Ի՞նչ կայ այդ տեղ»:

«Մի՞ թէ դուք ոչինչ տեսանում չէք. հազիւ թէ յիսուն քայլաչափ հեռի, ձեր առաջը»:

«Ես ոչինչ չեմ տեսնում, բայց միայն մի ճահիճ», պատասխանեց մեծաւորը. «ոչինչ մարդ և ոչինչ անասուն»:

«Բայց կահ ու կարասիք» պատասխանեց կողակը. «էք տեսնում այն տեղ մեքենայքը, որ ճահճի միջեց դուրս են նայում»:

Հրամայող սատրիճանաւորը ակնոցը մօտեցրեց աչքին:

«Երդարեւ», ձայն արձակեց նա, «այն տեղ, ճահճի մէջ խրված է մի բան»: Գարձուցանելով խօսքը դէպ ի այն կողակը, որ նորա ուշադրութիւնը վարժուցել էր այն առարկայի վերայ, յաւելացրեց. «Վեր կալ քո հետ երկու մարդ և տես թէ ի՞նչ է ընկղմած այն տեղ»:

Խօկոյն կատարվեցաւ նորա հրամանը, և երկար չտևեց, մինչև երեք ուղարկած մարդիկը միաբերան արձակեցին մի ուրախութեան ձայն:

«Սեծաւոր, սքեա թնդանօթներ են որ Գաւլուն իւր վերադարձի միջոցին թողել է այս տեղ ընկղմած» լուր բերեցին ուրախ շտապմամբ յետ եկած մարդիկը:

Միքսեյ Բիբինը շատ լաւ հասկացաւ, թէ ի՞նչ բաղդաւորութիւն յառաջանալու էր իւր համար այս գիւտից: Խօկոյն ձիուց ցած թռչելով, ձայն տուեց անյապաղ:

«Իմ են դոքա՞ ես իմ ակնոցի օգնականութեամբ նկատեցի այդ գիւտը և ուղարկեցի ձեզ միայն, դուրս հանել իմ համար այդ աւարը: Գիտե՞ք թէ քանի թնդանօթ են»:

«Տասն և վեց, Տէր հրամանատար»:

«Երդպէս ևս մտածումէի ես: — Շնորհաւարեք, ձեռք վարկեցէք դործին, մեզ պիտոյ է շտապել, որ թշնամին վերայ չհասանի. պատճառ, տարակոյս չկայ որ նա երեկ այս թնդանօթները այն խորհրդով ընկղմեցուցել է այս տեղ, որ այսօր մի յարմարաւոր ժամում դայ և տանի»:

«Եւմենին այդպէս, Տէր մեծաւոր»:

«Ուրեմն շուտով դործ կատարեմք. մէք յիսուն հոգի ենք և այդքան ևս ձիանք կ'օգնեն մեզ, մի թէ սքեա փոքր զօրութիւնք են, տասն և վեց հատ Փրսնսիական թնթանօթներ դուրս հանելու ճահճի միջեց»:

Մի քանի յիշոցատուութիւնք համեմեցին այս խօսուածքը — գուցէ աւելի ազդուութիւն տալու դործին — և մի բոլորի մէջ բոլորեանս ոտքի վերայ էին և պատրաստ, ձիաների օգնականու-

Թեամբ ինչպէս կարելի էր, դուրս հանել պատերազմական անօթ-
ները:

Այլով ժամ յետոյ Միքայէլ Օլիբինը, որպէս յաղթող,
բազմաթիւ Թնդանօթներով վերադարձաւ դէպ ի բանակը:

«Ի՛նչպէս լաւ եղաւ, որ ես ուղղակի քեզ ուղարկեցի, քննու-
թիւն գործելու շրջակայ սահմանում»։ ձայն արձակեց ուրախու-
թեամբ զօրապետ Օրովսկին: «Այդ ձեռնառու է քեզ և ինձ: Վո
բերած տասն և վեց Թնդանօթները մի քաղցր ժպտումն կը պատ-
ճառեն կայսրին և նորս սիրտը կը մխիթարեն մեր երեկեան կուռ-
ձախող ելքի վերայ: — Վաւ ինքնդ պիտի անցապաղ լուր տանես
Նորին կայսերական Մեծութեանը: Արի՛, նստիր այս տեղ և գրիր.
պատճառ, դու աւելի լաւ զիտես վարվիլ գրչի հետ, քան թէ ես.
ես կ'ասեմ քեզ, ի՛նչ որ գրելի էր: Այսպիսաբար դու մի օրի մէջ
ստորակարգ աստիճանաւոր, տիրապետող, դպիր, լրատար պաշ-
տօնեայ և, Աստուած գիտէ, որպիսի այլ մարդ ես: Ալէքսանդրը
սիրումէ այսպիսի յայտարարութիւնք և զիտէ վարձատրել աւա-
րատու զինուորքը: — Արի, նստիր այս թմբուկի վերայ և սկսիր
գրել»:

«Պատրաստ եմ, Տէր զօրապետ»:

«Իայց գրիր պարզապէս, լսումես: Ինչքան որ խոշոր լինին
տառերը, այնքան ևս լաւ է: Այդպէս սիրումեն բոլոր զօրապետ-
ները, բոլոր Թագաւորները. միտ դիր ասածիս»:

«Ես գիտեմ այդ բանը»:

«Յիրաւի, դու եղած ես դպիր նախարարի: Ուրեմն գրիր»:

Եւ նա հրամայեց նորան գրել.

«Տէր,

Այդ պատանին որ այս յայտարարութիւնը ամենահպատա-
կօրէն մատուցանելու է Ձեր մեծութեանը, մի քաջ զինուոր, կա-
տարել է մի մեծ արիական գործ: Ձեր մեծութեանը յայտնի է, որ
մեք երեկեան օրին կոխ ունէինք մարշալ Վափուի զօրքի հետ:
Այս առաւօտուն թշնամին փորձ փորձեց վերստին անհանգիստ
առնել մեզ. այնուհետեւ պատանի պօրուսչիկ Միքայէլ Օլիբինը
առաջնորդելով մի գունդ կողակների, յարձակվեցաւ թշնամու զօրքի
վերայ և յանկարծակի վերայ հասանելով, իրեց նոցանից տասն և
վեց Թնդանօթ, որ լիակատար յաղթութեամբ բերէ նորանց դէպ ի

մեր բանակը: Միքայէլ Օլիբինը այս քաջագործութենից յառաջ ստորակարգ աստիճանաւոր էր. յետոյ շինեցի եւ նորան պօրտուչիկ:

Ես կարծումեմ, որ Ձեր մեծութիւնը այս գեղեցիկ գործից կրկին անգամ ապացոյց կ'առնու, որ Պօլք հրամայումէք միայն քաջ զինուորներին:

«Օգրապետ Օրովսկիյ»:

Ալեքսանդր առաջինը գտանվումէր մօտակայքում, ուրեմն Միքայէլ Օլիբինը շուտով հասաւ նորա վրանին:

«Ահա բերած եմ մի յայտարարութիւն Ձեր կայսերական մեծութեանը»:

Թագաւորը կարդաց յայտարարութիւնը, իսկոյն պատանի շուտարին կարգեց մայիօր եւ զարդարեց նորա կուրծքը իւր յատուկ խաչով Սուրբ Պօլորգի:

Միքայէլ Օլիբինը արեւցած էր իւր երանութենից: Տանն բոպէ յետոյ, ուրախութենից ճառագայթված երեսով յանդիման եղաւ իւր զօրապետ Օրովսկուն:

«Պօլ բաւական շուտով կը գերազանցես ինձ», ասաց նա:

Միքայէլ Օլիբինը ականաց դարձեալ մոտաբերեց այն պառտաձինկան:

Եւ բոլորը այնուհետեւ կատարվեցաւ գրեթէ բառ առ բառ, ինչպէս նա գուշակել էր:

Միքայէլ Օլիբինը, փառքով պատկիւծ, ամենաբարձր զինուորական պատիւներից մինին հասած, 1815 թուականին վերադարձաւ դէպ ի իւր հոգեկից սիրականը:

«Այժմ, Յովհաննա, արժանի եմ ես քեզ»:

«Ահա քեզ իմ հարսնութիւնը, պատասխանեց միւսը:

5.

Այն տօնախմբութենների մէջ, որ վիեննան կոնգրեսը այնպիսի առատութեամբ բերեց իւր հեա, ոչ ոք այնքան շատ չգրաւեց հասարակաց ուշադրութիւնը, որքան Միքայէլ Օլիբինը, որ գտանվումէր կայսր Ալեքսանդր առաջինի սվիտայի մէջ, եւ բաց ի մի վսեմական կերպարանքից ցոյց տուեց մի անպատմելի վեղիւնութիւն:

Մի երեկոյ, երբ որ Թէատրոնից վերադառնումէր դէպ ի տուն, մի պառաւ, պատաստոտուն հագուստով ծածկած կին գրեթէ ընկաւ նորա, չորս ձիով լծած կառքի տակ:

«Մի կրկնարժէք լուիդօր, Տէր ղօրապետ» . աղաղակեց դէպ ի նա կինը:

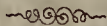
Միքայէլ Օ.իբինը շուարվեցաւ և դուրս Թեքվեցաւ կառքից: 1 սպտերի լուսով վերստին ճանաչեց պառաւ Յինկայի կերպարանքը:

«Տեսնումես դու», ձայն արձակեց պառաւը, սուտ չասացի ես: Սատանայի դուստրը գուշակել էր քեզ այդ բոլոր բաղդաւորութիւնքը: Մի կրկնարժէք լուիդօր խնդրումեմ քեզանից, որ իմ ճակատագիրս կատարվի, ինչպէս կատարվեցաւ իմ գուշակութիւնս: 1 սոմես դու, իմ Միքայէլ. մի կրկնարժէք 1 լուիդօր, այնուհետև խաղաղութեամբ կը մեռանիմ ես»:

Միքայէլ Օ.իբինը կամէր իւր լաւ լցուցած քսակը տալ այն պառաւ կնոջը, բայց սա չկամեցաւ ընդունել աւելի բան քան թէ մի կրկնարժէք լուիդօր: Հաղիւ թէ կինը ստացել էր իւր խնդրած արծաթը, և ահա չքացաւ մի մատախլային պատկերի պէս:

Թող մեր ընթերցողներից շատերը չհաւատալով շարժեն գլուխները — այնու ամենայնիւ մեր արած պատմութիւնը այս տեղ, իրողաբար ստոյգ է և ճշմարիտ մինչև ամենսփոքր մանրամասնութիւնքը:

Ս. Նալբանց:

ՎԱՐՔԱԳՐԱԿԱՆՔ.

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻՈՒ ԿԵԱՆՔԸ :

ՍԻՐԵԼԻ՝ ԵՂՐԱՅՐ .

ՌՈՒԲԵՆ ԶԱԼԱԼԵԱՆՑ :

Ձեր վերջին նամակով ծանուցանումէք ինձ, [Թէ Գարիբալդիու վար-
քագրութիւնը, որ կարդացել էիք դուք ռուսերէն, Современник անունով
օրագրի մէջ, պատրաստել էր ձեզ շատ մեծ հաճութիւն. նմանապէս, [Թէ
շատ ցանկալի կը լինէր որպէս ձեզ, նոյնպէս և մեր սիրելի Հայերից շատե-
րին կարդալ մի այսպիսի երևելի մարդու վարքագրութիւն հայերէն խօս-
քով, Կամելով կատարումն տալ ձեր սրտի բարի ցանկութեանը, յանձն ա-
ռայ գործ դնել մի քանի ժամեր, այդարժանի հարցասիրութեան վարքագրու-
թիւնը Ռուսերէնից փոխել դէպ ի հայ բարբառ, որպէս մի փոքրիկ արձան
յիշատակի մեր եղբայրական բարեկամութեան. ողջ եղիք :

ԵՂԲԵՐ ՅԵՐ ՄԻՐՈՒՆԻ ԼԵՂԵՅ :

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻՈՒ ԿԵԱՆՔԸ .

Ա.

1807 [Թուականի մայիսի 26 ին Աիցցա քաղաքում տոնախմբ
բուլթեան օր էր : Այս փոքրիկ, ծովի եզրում գեղեցկապէս զետեղուած
քաղաքը, որ միշտ զրեթէ հանդիսա և խաղաղ էր լինում, այն օրին,
համեմատելով սովորականի հետ, շատ կենդանացած ու աղմկալից
էր : Աիցցա քաղաքը այն միջոցին կատարումէր երկրորդ տարե-

դարձը թագադրութեան՝ Նապօլէօն մեծի որպէս արքայ Նապոլիայի .
 և անդաւրեւ, ոչ ոք կարող չէր կարծել թէ այն միջոցին, այն կիսով
 չափ Ֆրանսիական և կիսով չափ իտալական քաղաքի առաջև
 աշխարհ եկաւ մի մանուկ, որին Նապոլիտանութիւնը սահմանել
 էր այսպիսի փառաւոր մասնակցութիւն Նապոլիայի փոփոխական
 դարձքերին:

Այն օրը, մօտ կէսօրին, առադաստաւոր նաւակների մէջ, որ
 արագ և որպէս թէ ուրախ սողումէին հանդարտ և կապոյտ ծովա-
 ծոցի տափարակի վերայ, դուրս էր դիմում դէպ ի ծովը մի փոք-
 րիկ ձկնորսական մակոյկ, որոյ մէջ նստած էր նորա տէրը երկու
 նաւաստիների հետ, մի զուարթ միջահասակ տղամարդ թու իս դէմ-
 քով, որոյ երեսի վերայ նկարվումէին քաջութիւն, առաքինութիւն
 և բարեսրտութիւն. նորա մօտ նստած էր մակուկի մէջ մի պատանի
 կին որոյ տեսքը ցուցանումէր տառապանք և վիշտ:

Բայց արդէն կէս օրը անցել էր, և կապտադոցն, մինչև այն
 միջոցը պարզ երկնականարի վերայով փախաւ նախ մի սպիտակ
 ամպ, ապա նորա հետեից երկրորդը, արդէն մի փոքր սևադոցն ա-
 ռաջինից. բայց մինչ այս, մինչ այն, հորիզոնի եզրումը որպէս թէ
 ծովի միջից սկսաւ բարձրանալ մի մնայլ թուղպ: Օդի մէջ գնա-
 լով գնալով աւելի ծանրանումէր շունչը, որտաի թնդիւնքը մօտե-
 նումէին, յանկարծ փչեց մի սաստիկ հովմ, թափվեցաւ անձրև և
 մի կատաղել փոթորիկ արձակվեցաւ Նիցցայի և նորա ծովեզերեայ-
 քի վերայ:

Հողմը բաղնիքով (զարկելով,) որտաը թնդալով և կայծակը
 փայլատակելով, շտապումէր դէպ ի նաւահանգիստ այն ձկնորսա-
 կան մակոյկը որ առաւօտու հանդարտութեան միջոցին դուրս էր
 եկել ծովի վերայ. բայց այս մակուկի վերայ բաց ի առաջին նստող-
 ներից գտանվումէր և մի մանուկ, Յովսէփ Գարիբալդին որ մի քա-
 նի լոպէ յառաջ ծնած էր արձակ ծովի վերայ:

Գարիբալդիու հայրը պատուաւոր և ունեւոր ձկնորս էր, որ
 սաստիկ սիրումէր ծովը և ամեն օր նաւորդումէր այն տեղ ձուկն
 որսալու. բայց 26 ին մայիսի, որ տօնախմբութեան օր էր, կամե-
 նումէր նա մնալ տանը, և նորա կինը միայն, յառաջադրաց լինելով
 թէ մօտ էր իւր մանկաբերութիւնը, կամենումէր այն տօթ օրին
 մի փոքր շունչ աւնուլ զովարար ծովային արձակութեան մէջ, որ

կազդուրէ իւր թուլացած զօրութիւնքը և այս պատճառով խընդրեց իւր տղամարդից, նաև նստել և զբօսնուլ ծովի վերայ: Բայց, յառաջ քան թէ վերջացած էր այս զբօսանքը, նա դարձաւ մայր և այնուհետև, վատ եղանակի մէջ, պիտոյ է վերադառնար դէպ ի տուն, նորածին մանուկով:

Բ.

Ինչքան ևս մարդ խելքի զօրութեամբ և կրթութեան ազդեցութեամբ ազատ լինէր դատարկ մնապաշտութենից, սակայն աւկամայ տեսանելու էր մի տեսակ զարմանալի նախագուշակութիւն նորածին մանուկի գալոյքի, նորա ծննդեան հանգամանքի մէջ:

Վարիբալդին ծնաւ այն օրին, երբ Խտալեան անկեղծ հոգեզմայլութեամբ տօնումէր երկրորդ տարեդարձը իւր ազատութեան Աւտրիացոյ ծառայութեան լծի տակից, որովհետև Խտալեայի բնակիչքը Նապօլէօն Առաջինի ձեռքով կաղմած իտալական արքայութիւնը համարումէին իւրեանց քաղաքական միութեան և ազգային ինքնիշխանութեան առհասարակաց: Յովսէփ Վարիբալդիու խանձարուրքին հանդիպած մրրիկը, նորա գլխի վերայ գոռացող փոթորիկը և նորա, նոյն իսկ ծննդեան լուպէին պատահած պատերազմը վտանգների հետ — այս բոլորս, ասես թէ, բացայայտել էր դարոյքը այն մարդու, որ այնպիսի հաստատութեամբ և այնպիսի քաջադնական կերպով, վտանգների մէջ պատերազմելու էր Խտալեայի համար, և որոյ անունը այնքան սարսափելի պիտի լինէր Խտալեայի թշնամիներին:

Մանուկ Վարիբալդին, որ շատ անգամ հօր հետ միասին նստարկումէր ծովի վերայ, սաստիկ սիրեց այն ջրեղէն տարլը, որի մէջ ծնել էր: Եւ առ յաճախ, ամբողջ ժամերով շրջումէր նա ծովի ափում կամ զբօսնումէր մանուկով նորա շրջակայքում, սպասելով մօտահաս մրրկի յարձակմանը: Միանգամ, այսպիսի զբօսանքի միջոցում տասն երեք տարեկան Վարիբալդին պատեհ դտաւ ցոյց տալու իւր աներկիւղութիւնը. մրրիկը ծովի վերայ ըմբռնել էր նորա հասակակից ընկերին, որ փոքրիկ նաւակով դուրս էր դնացել, զբօսանք առնելու Նիցցայի և Վիլաֆրանկայի միջոցում: Վարիբալդին համարձակութեամբ նստալուզակ եղաւ, օգնութիւն

Հասուցանելու իւր մերձ ի խեղդումն ընկերին և ազատեց նորան մօտահաս կորստից:

Գալիբալդիու Հայրը չլինելով մեծ կարողութեան տէր, այնուամենայնիւ աշխատումէր տալ իւր որդուն օրինաւոր դաստիարակութիւն և պատրաստումէր նորան լինելու ծովային պաշտօնաւոր, բայց օրէ օր զարգանալով Գարիբալդին, թէև մի անսովոր կենդանի և թունդ բնաւորութեամբ մննուկ, ցոյց էր տալիս մի առանձին հակափտութիւն դէպ ի ճիշդ մաթեմատիկական գիտութիւնք: Գարիբալդին տակաւին իննամեայ հասակում, որպէս նաւի մննուկ, Սարիլինիայի Կաստելետոօ անուն արքայական Ֆրեգատի¹⁾ վերայ ուղարկվեցաւ դէպ ի ծովային արշաւանք:

Ոմանք Գալիբալդիու վարքագիւրներից պատմումեն, թէ Կաստելետոօն, որ թոյլ ղինուորված էր և ունէր իւր վերայ աննշան բազմութիւն նաւաստիների, անց ու դարձ առնելով Միջերկրական ծովի վերայ, պատահեց մի մեծ նաւի մարտիկացի ծովաշրջիկ աւազակների, որ յարձակուեցան արքայական Ֆրեգատի վերայ, համարելով նորան մի պատրաստ զիւտ: Գարիբալդիու վարքագիրը 1 ուղովիկոս Փօն Ելվենայէրէն ասումէ. երբ որ նաւուղիլը հրամայեց «ամենեքեան դէպ ի վեր» այնուհետև բոլոր նաւաստիքը Ֆրեգատի, պատրաստուեցան դէպ ի աստիկ կռիւ տախտակամօրի վերայ: Միայն Գարիբալդին չէր երևում այս ըուպէիս, Տրիչինանօն անուն նաւուղիլը զարմացաւ նորա բացակայութեան վերայ, լաւ դիտելով, որ այն մանուկը արդէն մի քանի դիպուածներում ցոյց էր տուել իւր, նմանողութեան արժանի քաջութիւնը և սակաւազիւտ վտահոլութիւնը:

Որովհետև այս մօտահաս վտանգի մէջ ժամանակ չկար որունելու Գարիբալդին, այլև խիթայի կուռի մէջ կարելի ևս չէր օգնութիւն յուսալ իննամեայ տղայից, վասն որոյ նաւուղիլը Տրիչինանօն ամենևին անփոյթ առնելով նորան, պատրաստվեցաւ վստահութեամբ դիմագրաւ լինել Մարտիկացոց, որք այնպէս մօտ հանդիպել էին սարդինական նաւին, որ կամէին արդէն ձգել նորա վերայ երկաթի ձանկերը և ոտք կոխել նաւի վերայ. Ֆրեգատի

¹⁾ Ֆրանսիական բաւ (frigate), որ կամի ասել թէթև պատերազմական նաւ: Այդպիսի բաւեր կամայ թէ ակամայ պարտ են ուսանել Հայերը և ընդունել մատենագրութեան մէջ, ինչպէս Եւրոպացիք: Գորանով չէ սպեղանալու Հայախօսութիւնը, այլ մօտենալու է Եւրոպական գիտութեանը:

կորուստը երևումէր անսխալելի, որովհետեւ աւազակների կատաղութիւնը երկպառակութեամբ, տեսանելով մի այդպիսի ճոխ գիւտ, որպիսի էր նոցա համար սարդինական Ֆրեզատը:

Իւրաքանչիւր բոպէի մէջ կարող էր բացուիլ մի արիւնհեղական կռիւ, որ պիտի վերջանար քրիստոնեաների համար մահով միայն կամ ծանր գերութեամբ:

Աւազակների առաջնորդը, որ բարձրահասակ և խոժոռադէմ մարդ էր, աշխատումէր յարձակվելով սարդինական Ֆրեզատի տախտակամածի վերայ օրինակ տալ իւր ընկերներին, և ահա, անակնկալ, սարդինական Ֆրեզատից արձակվեցաւ թնդանօթը, վայր ձգեց աւազակների առաջնորդը և ի բաց զարկեց ըմբռնողական ծանկերը: Այս անակնունելի հարուածով ահաբեկված աւազակները, յետ քարշվեցան, վերապին նորոգելով իւրեանց զօրութիւնը կամէին միւսանգամ յարձակվել Ֆրեզատի վերայ, բայց քաջաբերուած Սարդինացիք չթողեցին նոցա կրկին ձգելու երկաթի ծանկերը և ազատվեցան շտապելով դէպ ի փախուստ:

Այսպէս ազատվելով մօտահաս կորստից, նաւատուրքը ուրախութեան աղաղակներով լցուցին օդը, և ամենեքեան հարցանումէին միմեանցից թէ ով էր նոցա ազատութեան պատճառը: Այնքանապէս ստուգվեցաւ, որ իննամեայ Վարիբաղդի մանուկն էր եղել, որ իւր անսխալ հայեացքով և ամուր ձեռքով ուղղեցուցել էր թնդանօթի բերանը, և փրկել էր Ֆրեզատը:

Բայց ծովային օրէնքի հիման վերայ, նաւի մանուկը որպէս անհնազանդ դէպ ի մեծաւորի հրամանը, ունէր կրելու ծանր պատիժ, որովհետեւ միւսերի հետ չէր երևած նաւի վերելումը:

Վաւուղիղ Տրիչինանոն յայտնի էր ծովային կառավարութեան մէջ իւր խիստ կատարողութեամբ, և Վարիբաղդին չունէր յուսալու այս խիստ մեծաւորից ներողամտութիւն. բայց մանուկը չվհատվեցաւ:

Վաւուղիղը պահանջեց իւր մօտ Վարիբաղդին: Այսպիսով դու, ասաց նա սպառնալով — դու արժանի ես ամենածանր պատժի, բայց ես չկամիմ ինքս քեզ պատժել, որովհետեւ դու յատկապէս փրկեցիր մեր բոլորեցանց կեանքը. այնու ամենայնիւ, երբ մեր լրտեսական անցուղարձը ծովի վերայ կ'աւարտվի, այնուհետեւ ես քո ընթացքը կը ծանուցանեմ թագաւորին, թող նա վճռէ քո

դատակները, բայց դու, մինչև կը լինի այդ բանը, կը մնաս արգելքի տակ: Յիրաւի, նաւը հասանելով Սառոնա, անհնազանդ մանուկը նաւի ձգվեցաւ զինուորական դատաստանի տակ, որ պարտաւորեց նորան որպէս օրինազանց ընդդէմ ծովային կարգի, թշնամու հանդէպ, և ծովային սահմանադրութենների խտութեամբ վճռեց, որ մանուկը սաստիկ ծեծ ստանայ: Վատատանի վճիռը առաջարկվեցաւ թագաւորին. թագաւորը քննելով գործի հանգամանքը և վերահասու լինելով, որ մեղաւոր մանուկը մեծ աջողակութիւն ունի և փորձական կերպով հմուտ է ծովային պաշտօնին, այլև թէ Աստուծոյ փրկատէր փրկութիւն է գտել Վարիբալդիւն աներկիւղութեամբ և հնարադործութեամբ, ոչ թէ միայն փոխեց այն վճիռը, որ հաստատել էր զինուորական ատեններ, այլև հրամայեց որպէս վարձ նորա քաջուղիղ դէպ ի նպատակը զարկողութեան, ընդունել նորան Նիցցայի զինուորական ուսումնարանը, որ կրթվելով գառնայ աստիճանաւոր արքայական նաւերի պաշտօնի մէջ: Վարիբալդին զերպանց գտանվելով այս ուսումնարանի մէջ և ժրջանութեամբ և յառաջադիմութեամբ և բարոյականութեամբ, տակաւին շատ մանուկ հասակում ներս մտաւ որպէս աստիճանաւոր ծովային ծառայութեան մէջ: Երկու տարի մնալով այս տեղ, յետոյ փոխվեցաւ Վարիբալդին դէպ ի ծառայութիւն վաճառականութեան նաւերի վերայ: Մի քանի տարի հետ զհետէ գտանվել է նա վաճառական ուղևորութենների մէջ դէպ ի զանազան խաղախան նաւահանգիստներ, դէպ ի փոքր Ասիա, դէպ ի Սեաւ ծովը: Այս ուղևորութեններից մինի միջոցին, երբ այն նաւը, որի վերայ գտանվում էր Վարիբալդին, կանգնած էր Չիվիտա-Վեկկայում, հրաման ստացաւ նա Հոովմ գնալու: Այս հուշակաւոր քաղաքի տեսքը իւր անցած վնասած փառքի յիշատակարաններով և իւր ներկայ աւերանքի նշաններով, ազդու տպաւորութիւն գործեց մանուկ Վարիբալդիւն սրտի վերայ: Խոտլիայի նախնի փառքը և նորա այժմեան դրութիւնը խոփեց նորա վառուն հոգին: Նորա այցելութիւնքը Յունաստանին, երբ որ դա տօնախմբում էր իւր ազատութիւնը, նոյնպէս չմնացին առանց ազդողութեան նորա ընդունակ հոգու վերայ: Այլ թէ այս արտաքին հանգամանքի վերայ յաւելցանք և յատուկ զգացողութիւնքը Վարիբալդիւն որ ասում էր թէ ամենայն անիրաւութիւն, որին ևս հասանում էր դա, յաւելցնում է իւր սիրտը անմիջապէս, սպա հեշտ

հասկանալի է, թէ որքան ծանր ծանրանումէին նորա վերայ այն օրերի չարչարանքը Խապլայի: Մինը այն նամակներեց որ նա գրել է այն միջոցին, այլև նորա փորձերը տաղաչափութեան մէջ, թէև ոչ շատ յաջողակ, ցուցանումեն նորա հոգու արամադրութիւնը և մտածութիւնը Խապլայի ազգային ինքնիշխանութեան մասին:

Բայց այս զգացողութենների պատճառով չփոխվեցաւ նորա կեանքի եղանակը մինչև ի քսան և վեցամեայ հասակը: Նա, ըստ երևութիւն, առ ի սրտէ պարապումէր իւր գործին, և կարողացաւ գտանել իւր համար յաջողակ և փորձառու նաւարկուի փառք: Միայն առ ժամանակ մի ընդհատվեցան նորա ծովային ճանապարհորդութիւնքը և սովորական զբաղմունքը այս պատճառով.

Նա մերձ ի մահ հիւանդանալով Կոստանդնուպոլսի մէջ, սիրով ընդունելութիւն գտաւ մի աքսորված Խապլացու գերդաստանում: Այդ որ Գարիբալդին առողջանալու վերայ էր, չկամենալով ծանրութիւն պատճառել իւր դարմանող բարեկամին, որ շատ հարուստ էր, սկսաւ Կոստանդնուպոլսում վայելչադրութիւն ուսուցանել, այլև Փրանսիայէն և իտալերէն: Այս կերպով նա մնաց այն տեղ, մինչև որ վճարեց այն բոլոր ծախքը, որ նորա հիւրընկալութեան արել էր նորա վերայ հիւանդութեան միջոցին. ապա թէ զուրա դնաց Կոստանդնուպոլսից և դարձաւ դէպ ի առաջին պարապմունքը:

Գ.

Քաղաքական կարգերի յեղափոխութիւնը (ընթացիկան) որ պատահել էր Ֆրանսիայում 1830 թուականի Յուլիս ամսին, որու տաց Եւրոպայի զանազան բաժինների մէջ, և Խապլայում: Ամենայն տեղ խօսք ու զրոյց բարձրացաւ ընդդէմ բռնակալութեան և հարստահարութեան. յայտնի բան է, որ և կրակոտ Գարիբալդին չկարողացաւ ստան մնալ այս ընդհանուր շարժութեան մէջ: Իւր ազդու ճառերով, որ շնչումէին հասարակապետական հոգի, կասկածելի կացուց իւր անձը սարդինական տէրութեան աչքում — և պիտոյ է ասել, որ կասկածանքը անհիմն էր:

1834 թուականին նա յարվեցաւ այն քաղաքական բաժնին, որ հիմնարկել էր Մացցինին, որ և կրումէր անունս «Մանուկ

Խտալիա»։ այս բաժինը աշխատումէր կործանել քաղաքավարութեան կարգը, որ այն միջոցին կար Պիեմոնտի մէջ։ Տարապաման կրակոտութեամբ սանձը կտրած Վարիբալդին, իւր առաջնորդ ունելով Բամօրինոն, չորս հարիւր համարձակ մարդերի շարքում, մասնակից եղաւ մի անոմա և անյաջող արշաւանքի Պիեմօնտեան կալուածների վերայ. այս փոքրիկ զինուորով զաւաճանների ամբօրս առանց դժուարութեան ցրուեցաւ արքայական զօրքի ձեռքով, և Վարիբալդին չգտանելով հանգիստ սարգինական պօլեցիայի երեսից, հարկադրվեցաւ թողնել իւր հայրենիքը։ «Եւ Վենուայից վախաւ դէպ ի Նիցցա և այն տեղեց գրեթէ անանցանելի շաւիղների վերայ, սարերի և ծերպերի միջով հասաւ Ֆրանսիա։ «Նորա տղատութեան պատճառը եղաւ իւր բարեկամ Վօմէն, որ նորան իւր տանը թաքցնելով, հազցրեց իւր գիւղական վարձուորներից մինի հանդերձը և անց կացրեց սարերի միջով մինչև մի ապահով տեղ։

Երբ Վարիբալդին հասաւ Ֆրանսիա, բնակութիւն հաստատեց Մարսիլիա քաղաքում. այս տեղ հեռի քաղաքական խորհուրդներից, երկար ժամանակ պարտաւումէր ընթերցանութեամբ և մաթեմատիքական գիտութեամբ, յետոյ իբրեւ փորձուած նաւարկու ընդունվեցաւ որպէս պաշտօնակատար Ֆրանսիական վաճառական նաւի վերայ։

Բայց շուտով անցքերը վերին Խտալիայի մէջ ստիպեցին Վարիբալդիուն հրաժարվիլ այս պաշտօնից և շտապել այն տեղ, ուր ծաղել էր Խտալացոց ապստամբութիւնը Եւստրիական իշխանութենից։

Վարիբալդին ժողովեց իւր մօտ իւր փոքրիկ զինուորով ընկերները և սկսաւ ասպատակութեամբ պատերազմել հզօր կայսերական զօրքի ընդդէմ։ Ասպատակաւորների աներկիւղ առաջնորդը այս անհաւասար պատերազմի մէջ մի քանի անգամ ջարդեց Եւստրիական դունդերը, որք իւրեանց բազմութեամբ շատ աւելի գերազանց էին այն մի բռնոն քաջերից, որոնց առաջնորդումէր Վարիբալդին։ Բայց վերջապէս Եւստրիացիք վճռաբար արշաւեցին նոցա վերայ, և իւրեանց բազմութեամբ յաղթահարեցին այն քաջ աղամարդերը։ Համարեա թէ Վարիբալդիու բոլոր ընկերակիցքը կամ վայր ընկան անհնարին կռուի մէջ, կամ վերաւորվեցան ամենեքեան։ Բազդը խնայեց միայն նոցա առաջնորդին, որ նիզակը

ձեռքին ձգումէր իւր անձը գնդակների և ռումբերի տակ: Աւստրիացիք յաղթելով Պարիբալդիու գնդին, հալածումէին նորան իբրև վայրենի գազան, գնահատելով նորա զուսիր:

Պարիբալդին ձգեց իւր անձը Սև սարերի (черная горы) մէջ: Այս սահմանը գուցէ թէ այնքան փոքր ծանօթ է Նւրուպային, որքան Հնդկաստանը կամ Ամերիկայի ընդարձակ անապատները:

Շատ ստիպւել կը պատահէր, որ ճանապարհորդը ներս նայէր այս խուլ և վայրենի սահմանի մէջ: Աշխարհաշրջիկ մարդիկը որ այնպիսի հարցասիրութեամբ վննումէին Շուէլցարական աշխարհը, գուշակում ևս չեն, որ նորա մօտակայքում գտնւումէ մի սահման, որ ցուցանումէր աւելի կենդանագիր և փառաւոր գեղեցկութիւնք: Ինչ զարմանալի հոյակապ և հազուագիւտ բան հնարաստեղծումէ ճարտարապետը առաւել փառաւոր թէստոնական զարդերի համար, այդ բոլորը հանդիպումէ այս տեղ նոյն իսկ բնութեան գործերի մէջ:

Ահա թէ Պարիբալդիու վալքագիր կանանցից մինը ինչպէս է նկարագրում այդ սահմանը ուր ստիպւած էր թաք կենալ Խաւիայի ինքնիշխանութեան հալածուած պաշտպանը: «Պատկերացուցէք ձեզ — ասումէ այն կինը — սարեր, որք իւրեանց ուղղորդութեամբ և զուգապատշաճութեամբ երբեմն յիշեցնումեն մարդուս մի մանուկ օրիորդի հասակ, երբեմն մի մանկամարդ կնոջ փառահեղ թիկունք, մի սրայծառ լուսաւորած հանդիսական դահլիճի մէջ, եթէ միտ դնենք նոցա բոլորակութեանը և ներդաշնակ շրջագծութեններին: Միւս տեղերում այս սարերը երբեմն բարձրանումեն սուր ծայրերով, երբեմն դէպ ի շեղ կատարներով որ բերումէին մարդուս վերայ մի խոշոր սարսափ:

Այս տեղ, ասես թէ արծաթեայ ժապաւէնների պէս ոլորվումեն լեռնային վտակներ, ոչ աւելի լայն քան թէ երեսուն քայլաչափ, որ և թափվումեն ժայռերից գոռալով և փրփրալով: Այս հիղեղների եղբրքը պատած են տիուր կապտագոյն լինաւ բոյսերով, դեղնային ծաղիկներով և գոյն գգոյն թուփերով: Այս բոլորս կացուցանումէ մի հիանալի ծածկոց, որ կարծես թէ կախարդուհիների թագուհին սփռել էր այս տեղի սարերի վերայ:

Թող այս տեսարանը լրագործելու համար, այս զմայլեցուցիչ սարերի և հովիտների վերայ, երբեմն կապոյտ երկնակամարի

տակ, երբեմն զրեթէ թեւերով շռափելով ջրվեժների մակերևոյթը, շրջումեն ծովային թռչուններ, որ ժամանակ առ ժամանակ հիւր են գալիս դէպ ի Սև սարերը: Գոքա, ասես թէ, որոնումեն այս տեղ իւրեանց համար սովորական արձակութիւնը, անհանգրստաբար տեղափոխվելով մի տեղից միւս տեղ: Այս սարերի մէջ, երբեմն նոցա զառիվայրերի և երբեմն նոցա կատարների վերայ երևումեն խաշնարած կանայք կրելով իւրեանց վերայ կանաչ հանգերձ, բաց կարմիր լանջապանակ, լայն եզերաւորած թաղքեայ գլխարկ կարմիր ժապաւէններով, կանայք որք իւրեանց քաղցր և փայեղական գնացքով, իւրեանց պայծառագոյն զարդարանքով յիշեցնումեն մարդուս օպերաների և բալետների մէջ զուրս երևող խաշնարած կանայքը:

Այսպիսի նահապետական խաշնարած կանանցը համեմատ են և նահապետական խաշնարած տղամարդերը, որք երեկոյեան պահուն կամ առաւօտեան արշալուսին իւրեանց քնքուշ երգասացութեամբ ընդհատումեն այս ննջուն տեղերի լուսթիւնը. նոցա երգերի մէջ հնչումեն նոցա սիրական խաշնարած կանանց անունները:

Այս զմայլեցուցիչ տեսարանները խորին տպաւորութեամբ ներգործումէին թափառական Գարիբալդիու վերայ: Մի կողմից բնութեան զրաւիչ գերեցելութիւնը փչումէր Գարիբալդիու վերայ խաղաղութիւն, միւս կողմից նորա վայրենութիւնը և խռորուկութիւնը ներշնչումէին նորա մէջ ևս առաւել վճռականութիւն և համարձակութիւն:

Դ.

Այս միջոցիս, որի վերայ խօսք է, Գարիբալդին անչափ գեղեցիկ երիտասարդ էր, այրական և կանոնաւոր գծագրութեամբք դէմքի, հեղ, բայց նոյն և համարձակ հայեացքով. նորան տուել էր բնութիւնը մի անսովոր ուժեղութիւն և զարմանալի աջողակութիւն: Նորա կեանքի պատմութիւնը որ պատշաճումէ այս հասակիս, Վուիզ — Գեթէի ասածի պէս, պէտք է կարգաւ լուսնի փայլողութեան տակ, ինչպէս մի ժամանակ կարդումէին Վելի Րիդկլեֆի հրաշապատում գրուածքը:

Վարիբաղդին Սև սարերի մէջ փախստական լինելուց յետոյ, շուտով իմացաւ իւր հօր մահուան լուրը, որ մեռանելու ըրալէին յանձնել էր իւր աղգական արևոր քահանային հոգ տանել իւր աքսորված որդուն: Վարիբաղդին մի քանի ժամանակ ապրեց այս քահանայի տանը, անցուցանելով իւր օրերը երբեմն որսորդութեամբ, երբեմն սրտակից խօսակցութեամբք իւր սակաւաթիւ, հաւատարիմ բարեկամների հետ. այս տեղ ևս խորատոյց կղաւ մտածութեան մէջ իւր հայրենիքի դրութեան վերայ, և տրտնւմ էր նորահոգին, տեսնելով նորա ողբալի վիճակը: Միանգամ արևոր ծերը, որի տանը ընդունելութիւն էր գտել Վարիբաղդին, կանչեց նորան իւր մահճի մօտ և ասաց. «Դ՛մ որդի, ես շատ ցաւումեմ, որ պարտական եմ զարթեցնել քեզ քո քաղցր երազներից. բայց ես զգումեմ, որ արդէն մօտենումեմ մահուանս, և չունելով ոչինչ կտակելու քեզ որպէս ժառանգութիւն, ես չեմ կամենում թողնել քեզ առանց բարեկամական խրատի:» Թող այս երկիրը, ուր քեզ որպէս աքսորականի անփախչելի է կորուստը: Հաւատացիր, կը գայ մի օր, որ դու պիտանի կը լինիս քո հայրենիքին, այնուհետև յետ դարձիր դէպ ի քո հայրենի սահմանը: Բարեաւ մնաս, աշխատիր և մի վհատիր: Այս խօսքերը ասած, վախճանվեցաւ ծերունին. ցաւով և տրտնութեամբ թաղեց Վարիբաղդին իւր պաշտպանի դին, բայց անխոյժ առնելով նորա խրատքը, վերստին հեռացաւ դէպ ի Սև սարերը, Խալիայի մօտումը սպասելով պատեհ միջոցի պիտանի լինելու իւր հայրենիքին: Աղքատ քահանայի մահումբ Վարիբաղդին մնաց ամենևին զուրկ ապրուստից: Որպէս և իցէ ապրուստ գտանելու համար, Վարիբաղդին մի օտար մարդու անուամբ, ստացաւ առանին ուսուցչի նշանոն Վրաֆ Բամբերդի մօտ, որ բնակումէր իւր վաղաժամանակեայ ամրոցում Սև սարերի մէջ: Վրաֆ Բամբերդը բաց ի մի որդուց, որի կրթութիւնը յանձնել էր Վարիբաղդիուն, ունէր և մի դուստր, անունը Մարգարիտ: Մարգարիտը մի գեղեցկատեսիլ հեղ և տխրահայեաց աղջիկ էր. նորա մեղք կարմիր շրթունքի վերայ խաղումէր մի բարեսիրտ ժպտումն, իսկ նորա մազերի օղերը տալիս էին աւելի զօրութիւն նորա դէմքի գալարութեանը և սպիտակութեանը: Նորա վայելուչ հասակը և նազելի շարժումքը լրացնումէին այս մանուկ աղջկայ կախարդիչ գեղեցկութիւնը: Վարիբաղդին և զրաֆի դուստրը ամեն օր անխափան հանդիպումէին միմեանց. այս պատանի մար-

դիկը, ինչպէս և պարտ էր յուսալ, շուտով սիրեցին միմեանց: Մանկութիւնը լինումէ պարզամիտ. այս պատճառով նորա չյապաղելին յայտնել միմեանց իւրեանց փոխադարձ սէրը:

Եւրբ որ արեգակը ամառնային տօթ օրից յետոյ սկսումէր հանդարտօրէն խոնարհել դէպ ի շրջակայ սարերի յետքը, Գարիբալդին և Մարգարիտը երթումէին միասին զբօսնելու: Երեւոյ ոգիւ լից խօսակցութիւնը ընդհատուիւմէր կամ ընթերցանութեամբ գրքերի կամ թէ այնպիսի լռութեամբ, որ աւելի ճարտարախօս է քան թէ բոլոր բառերը, այնպիսի լռութեամբ, երբ մի լոկ հայեացք, մի լոկ սեղմութիւն ձեռքի բացայայտումէ այն բոլորը, ինչ որ զգումէ սիրտը:

Եյս երկուքի փոխադարձ սէրը օրէ օր աճումէր և զօրանումէր: Գրաֆ Բամբերգը այրի էր, այս պատճառով նորա գուստրը չէր այնքան ձնշված մի հայրական խիստ հսկողութեան ներքոյ. այլև հայրը իւր աղնուսպետական հասկացողութեամբ երբէք կարող չէր տեղեք տալ այն կարծիքին, թէ երբ և իցէ կարող էր սէր լինել մի մեծատուն գրաֆի աղջկայ և մի աննշան ուսուցիչ մարդու մէջ: Մի անգամ գրաֆը յանկարծ յետ դառնալով որսից, գտաւ Գարիբալդին իւր աղջկայ հետ միասին: Գարիբալդին չուրած էր աղջկայ ոտքումը, գլուխը նորա ծնկերի վերայ հանգստացրած, մինչ գրաֆի աղջկայ մի սպիտակ ձեռք դրած էր երիտասարդի թշն վերայ, իսկ միւսը նորա ձեռքի մէջ: Եյս կացութեան մէջ յանկարծ ըմբռնված երիտասարդը ամենևին չզփոթվեցաւ, և այրական քաջութեամբ տարաւ գրաֆի բարկացած հայեացքին: «Այաթա՛նք անպիտան» ձայն տուեց գրաֆ Բամբերգը դէպուդիդ մօտենալով նորան. և քեզ մտրակելով դուրս կը ձգեմ իմ տանից որպէս յետին ծառայ: Եյս խօսքերն ասելով, զարկեց մտրակով Գարիբալդիու երեսին:

Գարիբալդին ինչպէս վերաւոր առիւծ յարձակվեցաւ իւր վշտացնողի վերայ և դուրս քարշեց դաշնակը, որից երբէք չէր բաժանվում, կամեցաւ մահու բաժին առնել գրաֆին: Մարգարիտը վայր ընկաւ ծնկերի վերայ իւր հօր և նորա հակառակորդի մէջ տեղ, աղաչելով, որ խնայէ Գարիբալդիուն: Սա տեսնելով գունաթափ և դողգողուն Մարգարիտը, ձեռքից դուրս ձգեց դաշնակը. նորա շրթունքը, որոնց վերայ երևեցաւ արհամարհական

ժպտումն, զողորմէին, և նա դառնալով դէպ ի գրաֆը ասաց — «Այն հարուածը, որ ես ստացայ ձեզանից երեսիս վերայ, տալիս է ինձ իրաւունք ստանալու ձեր աղջկայ հարսնութիւնը...»։ Ներեցէք նորան, որովհետեւ և նա ազատեց ձեր կեանքը։ Մի քանի ժամանակից յետոյ, ես կը դամայս տեղ տանելու իմ կինս, և դուք համարձակվելու չէք մերժել իմ փեսայութիւնը։ Ուրեմն բարով մնաք, գրաֆ, մինչև վերստին կը տեսանենք միմեանց։ Այս խօսքերը ասած, վաղեց դէպ ի Մարգարիտը, համբուրեց նորան, դուրս թռաւ ամբողջ և անյայտացաւ սարերի մէջ։

Ե.

Անցաւ մի ամբողջ ամիս. բայց ոչ գրաֆը և ոչ նորա աղջիկը մի խօսք խօսած չէին այն սարսափելի անցքի վերայ որ գողգոթ էր նոցա սիրտը։ Գրաֆը ըստ երևութին հանգիստ էր ամենեւին, թէպէտ միշտ խոժոռադէմ և մռայլ։ Ամենափոքր անակնկալ աղմուկ ստիպումէր նորան դողալ երկիւղից. ցած էր ընկնում նորա ոտքի մօտ մի ցամաքած տերեւ, կամ մի անձրևային կաթիլ զարկումէր պատուհանին ապակուն, գրաֆի բոլոր մարմինը դողումէր։ Նա երբէք կարող չէր մոռանալ այն վերջին հայեացքը, որ Գարիբալդին ձգեց նորա վերայ և այն սպառնալիքը, որ երիտասարդը տուել էր նորան, բաժանվելու լուպէին։

Մարգարիտը նմանապէս մաշվումէր, տրտում էր և արտասվումէր, ծածկելով իւր ցաւը միւսերից։ Գարիբալդիու գնալուց յետոյ Մարգարիտը օրէ օր աւելի գունաթափվումէր, նորա կուրծքը ձնշվումէր և ծանրապէս հաւաչումէր մի հալումաշող արտմուծեան լծի տակ։ Շատ անգամ միայնակ և լուռ, այցելութիւն էր առնում այն տեղերին, որք նորան յիշեցնումէին բաղդաւոր անցած օրերը։ Մարգարիտը ցաւումէր իւր հօր վերայ, հայրը վշտանումէր աղջկայ մասին, տեսնելով թէ նա օրէ օր թառամումէր, բայց երկուքն ևս ծածկումէին միմեանցից իւրեանց սրտի ցաւը։

Այդէն աշուն էր. վերայ հասաւ մի մութ և թաց երեկոյ. գրաֆը և Մարգարիտը լուռ նստած էին վառարանի առաջը, ուր կրակը արդէն հանգչումէր։ Անեկի մէջ լուծթիւն էր, միայն հոգմը բերումէր ծովի հեռաւոր աղաղակը և շարժումէր ծառերը,

խշխշեցներով նոցա ճիւղերը: Յանկարծ գրաֆը վեր թռաւ իւր աթոռից և ձայն տուեց «Մարգարիտ», դու ոչինչ չսեցիր: Մարգարիտը որպէս թէ մի խոր քնից զգաստանալով, վեր թռաւ իւր տեղից, և ուշադրութեամբ ականջ գնելով, ասաց, ոչինչ լսելի չէ, միայն հոգմը փչումէ և անձրևը զարկումէ պատուհանին: «Աստուած իմ, Աստուած իմ» ձայն տուեց գրաֆը, աստած ձեռք գնելով ճակատին, իսկ միւս ձեռով յեցուած մորմարիոնեայ վառարանի պատին: Այս միջոցիս Մարգարիտը սարսափեցաւ և որպէս թէ չհաւատարով իւր աչքերին, ճակատի վերայի մազերը յետ քարշեց ձեռնով: «Ո՛հ, այո՛ նա է, ձայն արձակեց նա: Ի՛նչ, ի՛նչ ես տառամ դու, հարցրեց գրաֆը, և այլանդակեցան նորա դէմքի գծադրութիւնքը: Այս ըոպէիս ձայներ հնչեցին ամրոցի դուռի-թում: Հրդեհ, հրդեհ, և սկսաւ վազվզոց գրաֆի օթեանի սանդուղների վերայ և սենեակների անցքի մէջ: Այս խառնակութեան մէջ, լայն բացվեցան դուռները այն դաշնձի, ուր գտանվումէին գրաֆը և Մարգարիտը, և դուռների մէջ երևեցաւ մի տղամարդ լայնեզրեայ թաղքի գդակով, և մի գօտի մէջքին խառլական ազգի կարմիր, սպիտակ և կանաչ զոյներով զարդարած: Նորա այրուած և համարձակ դէմքը լուսաւորված էր հրդեհի կարմիր բոցով: Մարգարիտը ձայն արձակելով վազեց, ընկաւ նորա գոգը: «Գնանք, գնանք,» ասաց նորան Գարիբալդին, այժմ մեր կարող ենք ճանապարհ ընկնել, ես կրակով սրբեցի ինձ հասուցած անպատուութիւնը, կրակը սրբումէ ամեն բան: և այն ասանից որի մէջ կրեցի ես մի ծանր անիրաւութիւն, մնալու չէ այսուհետեւ քար քարի վերայ: Գարիբալդին, զօրեղ ձեռնով բաց խժեց գրաֆին, որ կամենումէր պահպանել իւր աղջեկը համարձակ եկաւորի երեսից, վեր կալաւ գրեթէ անշնչացած Մարգարիտին և ցած տարաւ սանդուղներից: Այս ակոյ սպասումէին նորան երկու մարդ, պատգաւակը ուսերի վերայ: Գարիբալդին խօսոյն ձայն տուեց — Շուտով, բարեկամներ, շուտով դէպ ի սարերը — գնելով Մարգարիտը պատգաւակի վերայ: Այսպէս, Գարիբալդին և նորա երկու ընկերները հրայրեացքի սրայծաւ փայլողութեամբ լուսաւորված, անյապաղ ճանապարհ ընկան և շուտով անյայտացան այն մասախուղի մէջ, որ ծածկել էր շջակայքը:

Գարիբալդիւ հրաշալի գործերը Սև սարերի մէջ չփերձացան սորանով. ահա նոցա շարակցութիւնը:

Գրաֆը թողեց իւր ամրոցը, որ կրակի կերակուր էր դարձել և օթեանվեցաւ իւր միւս մօտակայ ազարակի մէջ: Մի քանի օրից յետոյ Մարգարիտը եկաւ նորա մօտ գունաթափ և տխուր դէմքով: Գրաֆը, որի աշխատութիւնքը անօգուտ էին եղած յայտնի կացուցանելու Մարգարիտի յափշտակողը, որ և արդէն յաւիտեան կորած էր համարում իւր դուստրը, յանկարծ տեսանելով իւր դուստրը մոռացաւ բոլոր անցեալը և ուրախութեամբ վազեց նորա հանդէպ: «Մարգարիտ, իմ սիրելի Մարգարիտ, կրկնեց գրաֆը, ձայնը ընդհատվելով ուրախութիւնից — տաս, ի՞նչպէս աղատվեցար դու այն սատանայի ձեռնից: Հայր, իմ բարի հայր, պատասխանեց Մարգարիտը, ես չեմ ազատվել նորանից. դորա հակառակ, հեռի նորանից, ինձ անտանկի կը լինի կեանքը. ես այսօր կամ էգուց պարտ եմ կրկին վերադառնալ նորա մօտ: Եւս այժմ եկել եմ միայն, ձեր ոտներն ընկնելու և աղաչելու, որ դուք վեր առնուք իմ գլխից այն նզովքը, որ դրել էք իմ վերայ: Գրաֆը սարսափած յետ քարշուեցաւ: Մարգարիտը նորա առաջիւ չոքելով, թոթովեց մեղմ ձայնով. «Եւս նորան սիրումեմ, հայր, և զարմանումեմ նորա քաջութեան վերայ: Մի՞թէ դուք կամէիք անողորելի լինել: «Թշուառական դու» ասաց հայրը խորին հառաչանքով և երկու ձեռքով նորա գլուխը բռնելով: «Խոստացէք ինձ, հայր, խօսքը յառաջ տարաւ Մարգարիտը, խոստացէք ինձ որ չկամէիք աւելի հալածել իմ յափշտակողս: Այդ հալածանքի վախճանը սարսափելի կը լինի բոլորեցունցս համար: «Եւս, յաւերացրեց Մարգարիտը, ես նուրա հոմանին չեմ և չեմ եղել երբէք, այլ ես նորա օրինաւոր ամուսինն եմ: «Ինչպէ՞ս, ձայն տուեց գրաֆը զարհուրելով, դու իմ Մարգարիտս, դու — աւաղակի, տուն կրակողի ամուսին ես: Ո՛ւր գտաք դուք քահանայ, որ համարձակվեցաւ կատարելու մի այդպիսի յանցաւոր պատկ: Մի՞թէ կարծու մեւ, որ ես դորան կարող էի հաւատալ, խօսքը յառաջ տարաւ գրաֆը, բացասաբար գլուխը շարժելով. ո՛հ, այդ անկարելի է, այդ երազ է: «Այո, հայր, խօսքը կտրեց Մարգարիտը,» այս մի բռն երազ է, որի միջեց արդէն կարելի չէ զարթնել, բայց դա իսկապէս կատարվումէ: Մեր պսակը օրհնեց մի քահանայ, և այս օրհնութեան մէջ լսելի եղան այսպիսի ուրախական խօսքեր «Ապրեցէք, չարչարվեցէք և մեռէք միասին»: Մեր պսակի վկայքը, խօսքը յառաջ տարաւ Մարգարիտը, երեք լիսնական մարդիկ էին, որք անշարժ կանգնած էին խո-

րանի դրան մօտ: Այլք քահանայն մասնացոյց առնելով դէպ ի Յովսէփ Գարիբալդին, հարցրեց ինձանից, թէ կամէի՞ր ես նորա կին լինել, հաստատաբար ձայն տուեցի թէ, այո՛ կամիմ, և յաւելաւ ցուցի թէ մինչև ի մահ բաժանվելու չեմ նորանից: Այնուհետև քահանայն գնաց, ճրագները հանգան, ես յիշումեմ միայն որ նա իւր ձեռների վերայ տարաւ ինձ դրեթէ անզգայ դէպ ի մեր բնակարանը:

2.

Միւս օրին, առաւօտուն վաղ երեւցաւ դրաֆի ամրոցի դարպասի մօտ մի անձանօթ մարդ, սանձից բռնած բերելով մի սև ձի: Մարգարիտը սկսաւ պատրաստուիլ դէպ ի ճանապարհ: Յաւր բռնեց դրաֆի սիրտը, և նա չորեց ծնկերի վերայ իւր աղջկայ առաջև, աղիքները կծկվելով սեղմեց նորա ձեռները. — մնա՛ այս տեղ, իմ սիրելի զնւակ, մնա՛ իմ մօտ. կար մի ժամանակ, որ դու երբէք և ամենևին չկամէիր բաժանվիլ ինձանից: Ասա՛, ի՞նչ պէս պիտոյ էր ինձ աղաչել քեզ, տաս՛, ի՞նչ պիտոյ էր ինձ առնել, որ դու մնայիր իմ տանս: Մի՞թէ դու կամիս քո հօր մահը: Ի՞նչ գտար դու այն հրէշի մէջ: Աթէ՛ նա չնրեց ինձ այն անարգանքը, որ ես նորան հասուցի, ուրեմն տաս՛ դու ինձ — և ես ծնկերի վերայ կ'աղաչեմ նորանից մարդասիրութիւն:

— Հայր իմ, ասաց Մարգարիտը մարմարիոնեայ արձանի պէս դունաթափ երեսով, — ինչո՞ւ կարող չեմ ես դուրս ձգել իմ սիրտը, որ այնքան անհասանելի, այնքան անյաղթելի կերպով քարշումէ ինձ դէպ ի նա՛. . . .

Այս խօսքերը ասած, նա ամուր գրկախառնելով իւր հայրը, շտապով դուրս թռաւ սննկից: Այն անձանօթ մարդը, որ ձիու սանձը բռնել էր, տեսանելով Մարգարիտը, իսկոյն յառաջ դրեց մի ծունկը, ինչպէս սովոր էին առնել միջին դարերում անտուր ծառաները իւրեանց թագուհիների առաջև: Մարգարիտը մի ոտը դրեց նորա ծնկան վերայ և վարիչը բարձրացրեց նորան թամբի վերայ և սանձից բռնած տարաւ ձին դէպ ի Սև տարերը:

Մարգարիտը ժամանակ առ ժամանակ տեսութիւն էր գալիս իւր հօրը որ նորան բոլորովին ներեց, թէպէտ միշտ տրտում էր նորա տխուր վիճակի վերայ:

Բայց սէրը չթուլացրեց Վարիբաղլիու պատերազմական հոգին: Նա գրաֆ Բամբերգի ամրոցը կրակով աւերելուց յետոյ, սկսաւ լիոնային պատերազմ տալ Աւստրիացոց հետ. Արստոնների զունդերը սկզբումը մեծ աշխատասիրութեամբ հալածումէին Վարիբաղլին, բայց շատ անգամ սատարիկ հարուածներ ստանալով նուրանից, թուլացան հոգով և յօժար չէին խորամուխ լինել սարերի մէջ, հալածելու այն քաջայանդուզն մարդերը: Աւստրիացիք Վարիբաղլիու գլուխը դարձեալ գնահատեցին, աւելի մեծ գին որոշելով, քան թէ յատաժ, բայց ինքեանք վախելով նորանոր անյաջողութենների երեսից, սա ժամանակ մի դարարեցուցին իւրեանց հալածանքը ընդդէմ նորան: Այժմ Վարիբաղլին ինքն սկսաւ յարձակվիլ նոցա վերայ, ուղատելով շրջակայ շինականքը աւստրիական զինուորների իջևանից, այլև օգնելով շինականներին և փնտսելով Աւստրիացոց որոնցից խլումէր և պաշարեղէնք և կահ ու կարասիք:

Վարիբաղլին մղելով այսպիսի պատերազմ, քաջ տեղեկացաւ բոլոր շաւիղներին Աւստրերի մէջ, և սորանից օգուտ քօղելով նա յանկարծ երևումէր այն տեղ, ուր թշնամիքը նորան երբէք չէին սպասում:

Այս անհանդատութենների և վտանգների մէջ, նորա Մարգարիա ամուսինը ընծայեց նորան մի որդի: Վարիբաղլին երջանիկ էր իւր բաժնով. նորան ցաւելի էին միայն այն զրկանքը, որոնց տանումէր ոչ թէ ինքը, այլ որոնց մասնակից էր այն կին մարդը, որ այնպէս սիրումէր նորան և վասն նորա թողել էր այն ամենայն, որ իւր համար սուրբ ու սիրելի էր: Պատերազմելով միայն վասն ազատութեան հայրենիքի, Վարիբաղլին ապրումէր սրտով իւր Մարգարիտի համար միայն:

Այս ժամանակներից պահպանվիլ են Վարիբաղլիու մի քանի բանաստեղծական զրուածները, որք բոլորը նուիրուած են Մարգարիտին: Օրինակի համար մէջ բերենք Վարիբաղլիու քնարերգական փոքրիկ գործերից մէկը:

«Այս թագաւոր եմ. իմ թագաւորութիւնս մնայլ անտառն է. իմ աթոռս բարձր սարը, որ զօտւորված է երեքպատիկ միմեանց վերայ կուտած ժայռ երով, որոնց վերայ ազմկաձայն ջաղջախվում են կատաղի հոլմերը:»

«Փայլակը, որ լուսավայլ շերտով հիւսումէր թանձրախոտ եղէնեայ անտառը, լինումէ ինձ առաջնորդ իմ արշաւանքների մէջ. իսկ իմ ձայնը նման է այն մրրկի գուռացքին, որ զարթեցնումէ բնութիւնը և ստիպումէ ահից դողն մէջ ընկած շինականը աղօթք առնել երկիւղածութեամբ: Այս թագաւոր ևմ, բայց աքսորական. ինձ հալածումեն փոթորիկները, գլուխս դնելու տեղ չկայ ինձ. Մարգարիտը իմ թագուհին է, բայց և նա թափառական է, որպէս ես:»

«Մինչև այն մեծ օրը, երբ կը հասանի մեզ հանգերձեալ կեանքը, մեր ամուսնական անկողինը կը լինի միայն խոնաւ մամուռը, որ պատումէ այս ժայռերը, որք իմ թագաւորութեան աթոռն են:»

Այսպէս ահա բարեբանումէր Վարիբալդին իւր Մարգարիտը, բայց սա հալ ու մաշ լինելով ցաւից իւր հօր վերայ, և երկիւղեց ծնչված, մի գուցէ վտանգ պատահի իւր տղամարդի կեանքին, արագ արագ շիջանումէր նորա մէջ գոյոցած մաշարայական ցաւից (բարակացաւից):

Միանգամ, Մարգարիտը պցելութիւն դալով իւր հօրը, ինչպէս սովոր էր, հիւանդացաւ նորա ամրոցի մէջ և ստիպվեցաւ մնալ այն տեղ հիւանդութեան մահճում: Եւ լուսով մեռաւ նա, և նորա հետեից եկած օտարականը, սանձը բռնած յետ տարաւ դէպ ի սարը մարգարիտի սև ձին, բայց առանց գեղեցիկ ձիաւորին:

Գրաւիչը պատրաստովումէր սնտախ փառահեղութեամբ թաղել իւր դուստրը: Այն ընդարձակ դահլճի մէջ, որ պատած էր սև ատուղէնով և զարդարած գրաւի աղգային դրօշներով, գրած էր Մարգարիտի դագաղը: Բազմաթիւ մոմեր վառվումէին նորա շուրջը, տարածելով մի ականջ լոյս Մարգարիտի գունաթափ երեւսի վերայ: Վահանայն մեղմ ձայնով կարդումէր հանգստեան աղօթքը, գրաւիչը չքած նորա դագաղի մօտ լայ էր լինում և ցած ձայնով աղօթումէր:

Յանկարծ Վարիբալդին մոտաւ դահլճը. դանդաղ քայլերով մօտեցաւ դագաղին, դուռն հանեց այն տեղից հանգուցելու մարմինը, և իւր սիրելի բեռը դնելով ուսի վերայ, տարաւ դէպ ի Սև սարերը: Բոլորեքեան զարմացած մնացին, ոչ որ չհամարձակվեցաւ հետեւել Վարիբալդիուն: Նա թաղեց իւր Մարգարիտը այնպիսի

բարձր քարաժայռի վերայ, որ մնալիք էր միայն սև արծիւներին: Այս քարաժայռը այն օրից ստացաւ անունս «Վաղամեռիկ գեղեցիկուհու քարաժայռ»:»

Գարիբալդին իւր սիրելի ամուսինը կորուսանելով և վերահասու լինելով որ Աւստրիացոց ընդդէմ յառաջ տանել կոխը անօգուտ էր և զրկելու էր նորան իւր սակաւաթիւ քաջ տղամարդերից, մտքումը դրեց թողուլ Աւստրերը. բայց նորա յիշատակը մինչև այսօր կենդանի է այն տեղ: Սարերի արձագանքը և հովիւների շինական երգերը կրկնումեն Գարիբալդիու անունը: Բաց ի սորանից Աւստրերումը մնացել է մի կարծիք, իբր թէ թշնամուհարուածները կարող չէին գնասել Գարիբալդիուն, և թէ նորան տուած է կարողութիւն երեւել միանգամայն ուրիշ ուրիշ տիղերում: Միւս կողմից Աւստրիացիք որոնց աչքը վախեցած էր Գարիբալդիուց, նորա կարմիր վերարկուի պատճառով, տուել էին նորան մականունս կարմիր սատանայ, և բառերս «diavolo rosso» մինչև այսօր ահ են ձգում Աւստրիական զօրքի վերայ:

Ի հարկէ, մեք կարող չենք սահմանել, որ բանը ճշմարիտ և որ բանը սուտ էր այս բանաստեղծական պատմութեան մէջ Գարիբալդիու սիրոյ մասին, բայց մեք չհամարեցինք մեզ իշխան դուրս թողուլ Գարիբալդիու վարքագրութենից այս ժամանակամիջոցը, այլ լցուցինք դորան այն մանրամասնութեամբք, որ հանդիպումեն այս անցքի մասին իտալերէն, ֆրանսիարէն և գերմաներէն շարադրած Գարիբալդիու վարքագրութենների մէջ:

Է.

Մարգարիտի մահուց յետոյ ծանր մտայածութիւնք տիրապետեցին Գարիբալդիու վերայ, և նա, ինչպէս ասացինք, որոշեց թողուլ Իտալիան, որին աւելի երկար կարող չէր ծառայել, առանց զոհ բերելու իւր քաջ պատերազմակիցքը մի անխախչելի մահու, — բայց նա կամէր պահպանել նոցա կեանքը աւելի բազմաւոր օրերի համար, երբ հնար կը լինէր Իտալիային դարձեալ կռուի մէջ մտանել իւր ինքնիշխանութեան համար: Մի օր Գարիբալդին ժողովից իւր մօտ իւր զինուորական ընկերակիցքը, և խօսեց նոցա հետ այսպէս. «Բարեկամք, մեք յանձն առանք մի դժուարին գործ, այսինքն ազատուլ մեր սիրելի հայրենիքը պլազզու լծի տակից: Այս

խորհրդով մեք արեւ ենք ամենայն բան, ինչ որ կարող էին առնել մարդիկ, որոնց սիրաբը զարկումեն սիրով դէպ ի հայրենիք: Մեք առել չենք մեզ օտարի սեպհականութիւնը. մեք պաշտպանել ենք տկարներին և մեծահոգութեամբ վարվել ենք յաղթված թշնամիների հետ: Մեք աւելի լաւ բաժնի արժանի էինք: Իսկ — համբերութիւն, բարեկամք: Երբ և իցէ կը լուսանայ Խալիլայի համար մի աւելի լաւ օր, և դուք պատրաստ կը դտանէք ինձ կամ դարձեալ լինելու ձեզ առաջնորդ, կամ թէ հնազանդվելու նորան, որ ինձանից աւելի արժանաւոր էր: Մեք միասին անցուցել ենք շատ օրեր վտանգների, անհասկացութեան և կարիքի մէջ, բայց մեք չունինք ոչինչ բան արտասուելու: Եթէ հաճոյ է Աստուծուն, մեք դարձեալ կը ժողովուինք և միշտ կը լինինք այնպիսի, որպիսի եղած ենք այս դժուարատար ժամանակումս»:

Սորանից յետոյ Գարիբալդին զրկախառնելով ամեն մէկը իւր ընկերակիցներից և սիրողապէս մատուցանելով աջը ամեն միին, հրաժարվեցաւ նոցանից մինչև վերստին տեսութիւնը, Խալիլայի երեքդունեան դրօշի տակ:

Գարիբալդին ճանապարհ ընկաւ դէպ ի Փարիզ. նա կարծումէր թէ Յուլիսեան յեղափոխութենից յետոյ Ֆրանսիական իշխանութիւնը բացել է Ֆրանսիայի հողի վերայ մի ապահով պատսպարան բոլոր քաղաքական պատճառով աքսորականներին: Այս մասին խաբվել էր Գարիբալդին: Լուդովիկոս-Փիլիպպոսի սրտեւս պօլիցիան մեծ զգաստութեամբ նայումէր բոլոր օտարերկրեայ խռովարարների հետեւից, և արդէն Գարիբալդիու անունը ստացել էր մեծաձայն հաշակաւորութիւն, նշանաւոր կացուցանելով նորան որպէս մի շատ եռանդոտ և աներկիւղ նախանձաւոր գործերի նոր կարգին: Գարիբալդիու պատսպարանը Ֆրանսիայի մէջ կարող էր լինել միայն ժամանակաւոր. այլև Գարիբալդին կուրի աղմուկների փորձը առած և սիրելով նորանց, տաղտկանումէր խաղաղական քաղաքացու կենցաղավարութենից: Աւորա հոգին թուշումէր դէպ ի այն տեղ, ուր յուսալի էր նորան հանդիպել նոր վտանգների:

Գարիբալդին յանձնելով իւր քնքուշ սիրով սիրած որդին մի գերդաստանի Մարսիլիայում, առանց որ և իցէ որոշ նպատակի նստաւ մի եգիպտական նաւի մէջ, որ ահա մարտեւեան նաւահանգստից դուրս էր վազում դէպ ի Եգիպտոս. բայց մի քանի

ծովային մրրիկներից յետոյ, հասաւ թռչնիս: Այս տեղ ձգել էր նորան մրրիկը, և Վարիբալդին իւր անակնունելի հանդիպումը Վեյի (թռչնիսի իշխանի) հողի վերայ համարումէր մի անսխալելի անօրէնութիւն նախախնամութեան:

Այն աներկիւղութեան և հնարագիտութեան համբաւը, որ ցոյց էր տուել Վարիբալդին ծովի վերայ, մօտահաս վտանգների մէջ, որ փոքր միւս ևս պիտի ծովասոյզ առնէին եզիպտական նաւը, պատճառ տուեց հետաքրքիր տեղական բնակիչներին բազմութեամբ ժողովուելու այս համարձակ Աւրուպացու չորս կողմը, և շուտով հասաւ նոյն իսկ Վեյին, որ և ցանկացաւ տեսնել Վարիբալդին և առաջարկեց նորան հրամանատար լինել մի մեծ նաւի վերայ թու-նիսեան նաւաժողովի մէջ: Վարիբալդին ընդունեց այդ առաջարկութիւնը այն պայմանով միայն, որ երբէք չկամէր ուրանալ քրիստոնէական հաւատը, ինչպէս սովոր էր Վեյը պահանջել ամեն Աւրուպացուց, որ մտանումէր իւր ծառայութեան մէջ: Վեյը երկիւղ կրելով, մի՞ գուցէ ձեռքից թողուլ այդպիսի փորձառու և հմուտ նաւարկու, ինչպէս Վարիբալդին էր, տեղի տուեց նորան: Բայց Վարիբալդին զիտաւորութիւն չունէր թռչնիսուի երկար մնալու, նա Վեյի առաջարկութիւնը ընդունեց այն պատճառով միայն, որ գրեթէ չքաւորութեան մէջ էր, բայց հարկաւոր էր նորան արծաթ վճարել իւր որդու դաստիարակութեան համար:

Վարիբալդին որպէս և իցէ բարեկարգելով իւր նիւթական կարողութիւնը, թողեց թռչնիսը և գնաց հարաւային Ամերիկա: Ոմանք նորա վարքազիրներից ասումեն, թէ Վարիբալդին չէ գտել իւր համար Վեյի մօտ այնքան դործունէութեան ասպարէզ, ինչքան ցանկալի էր նորան. իսկ միւսերը ասումեն թէ պատճառը նորա հեռանալու թռչնիսից եղել է այսպիսի անցք:

Սխանգամ Վարիբալդին ներս մտաւ Վեյի սենեակը, ուր համարձակ էր նորան ամենայն ժամանակ ելումուտ լինել: Վարիբալդիւն ներս մտանելու րոպէին, Վեյի գողից երկիւղալից աղաղակով արձակվեցաւ, կամ, լաւ ևս ասել, ծոխ պէս դուրս թռաւ մի բարձրահասակ, վայելչագեղ կին:

Վեյը մոայլված դէմքով հարցրեց Վարիբալդիւնց նորա գալու պատճառը: Վարիբալդին պատասխանեց, թէ եկել է յայտնելու Վեյին մի ծովային ձեռնարկութեան յաջողութեամբ աւարտը: Վեյը նկատելով, որ Վարիբալդին անհամեստ հայեացք

ձգում չէր այն դրան վերայ, որի միջով հեռացաւ նորա զոգից դուրս թռած գեղեցկուհին, այնուհետեւ պարզվեցաւ թռնիսեան իշխանի երեսը: Բայց յետոյ, նախանձախնդիր մահճատականը կշռադատելով, թէ Վարիբալդին բնաւ կարող չէր քննել և որոշել իւր հարձի գէմքը, այլ միայն հարեանցի տեսել էր նորան և լսել էր նորա մեծաքսեայ հանդերձի խշխշոցը, այս պատճառով հանգստացաւ նա և ցոյց տուեց Վարիբալդիուն իւր առաջին բարեմտութիւնը. իսկ որպէս ապացոյց իւր հաւատարմութեան դէպ ի Վարիբալդին, յանձնեց նորան մի առանձին մեծաշէն գործ:

Բայց Վեյր խաբվեցաւ. Վարիբալդիւն արծուատես աչքը մի լոպէսում ըմբռնեց և տպաւորեց յիշողութեան մէջ այն գեղեցիկ, նորա առաջն հարեանցի երեսո՞ւմ անձանօթ կնոջ գէմքի դժագրութիւնքը. և, ինչպէս յաւելացնումէ մինը գերմանական վարքագիրներից, Վարիբալդիւն խտրական արիւնի մէջ, ասես թէ, մի կախարդական դոյութեամբ վաւկեցաւ սէրը դէպ ի այն հիացուցիչ շքնաղ կինը:

Վարիբալդին սովնեւին աներկմիտ էր, որ իւր տեսած, և իւր գալստեամբ անհանդիստ արած կինը պէտք է լինէր Վեյրի սիրական սուլթանուհին — Լէյլա: Վարիբալդին հասկացաւ, թէ դրան վտանգաւոր էր մի այսպիսի հանդիպում:

Եւս օրիս երեկոյին, մի փոքրիկ նաւակի մէջ նստած դուրս գնաց Վարիբալդին դէպ ի ծովը. այս տեղ սիրումէր նա հանգիստի հարաւային զիշերին, որ յիշեցնումէր նորան իւր հայրենական աշխարհի ապք և զմայլեցուցիչ զիշերները: Բայց այս անգամն ոչ թէ հայրենիքի քաղցր յիշատակը, այլ կանանոցի պատերի մէջ բանտարկած գեղեցկուհու յիշատակը շարժումէր Վարիբալդիւն սիրաբ: Բաւական հեռի դուրս գնալով դէպ ի ծովը և ուշադրութեամբ շրջանկատ լինելով, սառեցեց Վարիբալդին, որ ոչ ոք լրտեսում չէ նորան, իսկոյն յետ դարձրեց նաւակը դէպ ի ծովափը և մօտեցաւ Վեյրի կանանոցի պատերին, որ սպիտակափայլ նշմարվումէր հանդիպակաց ծովեզրումը:

Վարիբալդին զիտէր, որ Լէյլան լինելով Վեյրի նախապատիւ հարձը, վայելումէր անհամեմատ աւելի արատութիւն քան թէ միւս բանտարկած աղախիները կանանոցի. նա գիտէր նոյնպէս, որ Լէյլան զիշերային հովի ժամերում դուրս էր գալիս նստելու քեօշքումը, որ մի փոքր զովանայ ծովի կողմից փչող հովութեամբ:

Այլ երայ հասաւ մուխն հարաւային դիշերը. ամպերից ազատ երկնականարի վերայ վառվեցան աստղերը և ահա Պարիբալդին այս գիշերի վարագուռի տակ մօտենումէր քեօշքի պատին, ուր յոյս ունէր գտանելու Վեյլան:

Արդեօք, այս տեղ է նա այժմ, արդեօք գալու է այս տեղ այս երեկոյիս. ինքն իւրեանից հարցանումէր Պարիբալդին, շարժեցնելով նաւակը դէպ ի քեօշկի պատը. յանկարծ լսեց նա քեօշքից մի կիսով չափ արտում և կիսով չափ փստաւոր հղանակ. Պարիբալդին չէր կարողանում հասկանալ այս երգի խօսքերը, բայց երևումէր նորան, որ այս անձանօթ ձայնի հնչեւնքը լցուած էին սիրով:

Պարիբալդին խսկոյն կշռադասեց, որ այս միջոցիս ոչ ոք կարող չէր երգել քեօշքումը բաց ի Վեյլայից:

Այլ որ երգի ձայնը հանդարտեց, Պարիբալդին աշխատեց կրկնել իւր հնչեղ ձայնով այն երգի վերջին տողերը. հազիւ թէ լռել էր նա, և ահա լսելի հղաւ այգու ելքի մօտ թեթեւ քայլերի ձայն աւազել վերայով, և նա լսեց իւր անունը: Պարիբալդին մոռացաւ այն փոսնոյր որին ենթարկումէր թէ իւր և թէ Վեյլայի կեանքը, և փութացաւ դէպ ի հրաւիրական ձայնը:

Պարիբալդիու վարքագիւր առաւել տոռազախօս դերմանացի հեղինակներից մինը զմայլանքով պատմումէ Պարիբալդիու փստարորդ թոթովանքը Վեյլայի ոտքում, մի թոթովանք որ անհասկանալի էր կին մարդուն. այս տեղ գերմանացի վարքագիւրը խօսումէ նոյնպէս տաք համբոյրների, բոցավառ դրգախառնու թենների և յաւիտենական սիրոյ երգումների մասին. կարճ ասեմ. պատմութիւնը Պարիբալդիու գլխի անցքի, Վեյլի մօտակայքում, լցուած է այնպիսի զմայլեցուցիչ և սրտաշարժ պատկերներով, որ այնքան հարկաւոր են նմանապիսի դիպումաճներում:

Որպէս և իցէ երկու սիրողքը նշանախօսութեամբ ժամադիր եղան ամենայն երեկոյ տեսանել միմեանց քեօշքումը:

Այսպէս անցաւ մի շարաթ:

Միանգամ, երբ Պարիբալդին յանդիման եղաւ Վեյլին թուանիսնան նաւաժողովն մասին զանազան տեղեկութիւնք տալու, նկատեց, որ Վեյլ փոխանակ սովորական քաղցր ընդունելութեան, կատակածու աչքով և սպասնագին նայեց նորա վերայ: Պարիբալդին գուշակեց խկոյն, գուցէ իւր գիշերային¹² զբօսանքը քեօշկի

մէջ իմացել է Վեյը, ուրեմն ոչ թէ միայն իւր յատուկ, այլև իւր սիրուհու կեանքը վտանդի մէջ է. Վարիբալդին որոշեց յայտնել իւր տխուր գուշակութիւնը Նյլային:

Նշոյն օրի երեկոյին, սահմանեալ ժամուն զիմեց նա դէպ ի քեօշկը. հազիւ թէ հասել էր այն տեղ, և ահա քեօշկի դուռը հանդարտ մի փոքր բացվեցաւ և ներս մտաւ քեօշկի մէջ մի մանուկ, որ երկիւղոտութեամբ նայելով իւր շորս կողմը, և տեսանելով, որ քեօշկում ոչ ոք չկար բաց ի Վարիբալդիուց, շտապով կոխեց նորա ձեռքը մի փաթեթած թղթի կտոր և հապճապով դուրս վազեց քեօշկից:

Վարիբալդին սաստիկ խուժութեամբ բացեց տոմսակը, որ գրած էր Ֆրանսիսարէն վատ և անարար գրչով և դժուարութեամբ կարդաց նորա մէջ այսպիսի բառեր.

«Փախիր այս տեղեց, իմ բարեկամ, մեր տեսութիւնքը յայտնի են արդէն Վեյին, բայց դեռ ևս չկան ապացոյցք այդ մասին, նա միայն կասկած ունի մեր վերայ. փախաւականութիւնը միայն կարող է փրկել քո և Նյլայիդ կեանքը:

Վարիբալդին ոչ թէ իւր կեանքը հոգալով, այլ երկիւղեց, մի գուցէ անբաղդամայ իւր գեղեցիկ Նյլան, որոշեց անյապաղ հեռանալ թուռնիսից: Նորա բաղդի բերմամբ այս միջոցիս թուռնիսի նաւահանգստում պատրաստ էր մի ամերիկացի նաւ միւս օրին դուրս վազելու դէպ ի ծովը: Վարիբալդին նաւամուտ եղաւ և զնաց դէպ ի Լմերիկա: Վարձեալ կրկնումէնք, որ մեք երաշխաւոր չէնք այս բոլոր պատմութենների ստուգութեանը, թէպէտ, ինչպէս երևումէ մեզ, նորա չեն լուրկ հաւանականութենից, միայն թէ կամէինք բաղդատել զորանց այն միւս նոյնքան ևս զարմանալի դիպուածների հետ Վարիբալդիու կեանքի մէջ, որ ոչինչ տարակուսանքի տակ չեն: Թէ այսպէս, թէ այնպէս, Վարիբալդիու գլխի հրաշապատում գիպուածները, որ պատմութեան նիւթ են դեռ ևս նորա կենդանութեամբ, տալիս են մեզ տեղիք մտածելու, որ մի ժամանակ դառնալու է նա զարմանալի քաջագործ մարդ մի բաղմահատուր հրաշապատում գրուածի մէջ, մանաւանդ եթէ յանձն առնուր աշխատասիրել այդ գործը մի մատենադիր որ ունէր նոյնպիսի աշխոյժ և ճոխ երևակայութիւն, որպիսի ստացել էր իւր բաժին երեւելի Վիւմա Ֆրանսիացին: Վրաֆ Մօնտէ-Վրիստօն կը դառնար այնուհետեւ մի գունաթափ ուրուական Վարիբալդիուց յետոյ:

Բ.

Վարիբալդին հասանելով Ամերիկա, բնակուեցաւ Բրազիլիայի Րիօ-Ճանեյրօ մայրաքաղաքում: Այս տեղ նա ծանօթացաւ իւր հայրենակիցներին մի քանի մարդերի, որք իբրեւ քաղաքական յանցաւորներ մշտնջենաւոր պետորանքով դատապարտուած էին: Աոցա ձեռնադրութեամբ ստացաւ նա մի փոքրիկ նաւ, որով 1837 տարու միջոցում ծովագնացական առ ու առւրք կատարեց Րիօ-Ճանեյրօ և Վաքօ-Պրիօ նաւահանգիստների մէջ: Վարիբալդին վհատ վուժէր այս միատեսակ և նորա աչքում չնչին դործունէութեան մէջ: Բայց նա իւր վաճառական գործերը յառաջ տարաւ մեծ աջողակութեամբ և իւր սովորական անվաստակելի արիւթեամբ, աչքի առաջն ունենալով, ինչպէս յետոյ կը տեսանենք, մի առանձին հայրենասիրական նպատակ: Մինչ այն նամակներին, որ Վարիբալդին գրել է այս միջոցիս, ամենից առաւել յայտնի է կացուցանում նորա հոգու արամադրութիւնը:

Իւր մտքին գրումէր Վարիբալդին այսպէս. «Իմ մտքին կարող եմ ասել այսքան միայն, որ բազմը գգվում չէ իմ յոյսերը: Ամենից առաւել ծանր է ինձ այն խոտոմանութիւնը, որ ես չկարողացայ ոչ մի քայլ յառաջ տանել մեր հասարակաց գործը: Աստուած իմ, ինչպէս տաղտկանումեմ ես իմ կեանքովս որ այնքան անօգուտ է իմ հայրենիքին, ես օտիւզուած իմ բոլոր ներգործականութիւնս նուիրել մի մանրավաճառ տուրուաքի... բայց դու, բարեկամ իմ, հաւատացած կացիր — այսպէս էր Վարիբալդին վերջացնում իւր նամակը, — որ նախանշանութիւնը սահմանել է մեզ մի այլ բաժին, բայց այժմ — մեք գտանվումք մի տապալուէզի մէջ, որ չէ մերը»:

Աս հասարակ պէտք է ասել, որ Վարիբալդիւ թշնամիքը, ինչքան եւս սեւացնումէն իւրեանց հակառակորդը, այնու ամենայնիւ ոչ մինքնոցանից կարող չէ ուրանալ նորա անշահասէր և հաւատաւոր սէրը դէպ ի խաւիս:

Վարիբալդին ապրելով Րիօ-Ճանեյրօ քաղաքում, միանգամ իւր անձը անփոյթ առնելով փրկեց մաքսատան նաւահանգստի մէջ կեանքը մի սեւաոնթ ծառայի որ փայր էր ընկել նաւելը: Այս միջոցիս տատիկ հոգմ էր նաւերը շնորհել էին կողքի վերայ և

փակված էին միմեանց հետ. ամենայն փորձ փրկելու խեղդվողը երևում էր անմտութիւն և պատրաստելոց մի ակնյայտնի մահ նորան որ կը համարձակվէր այդպիսի փորձ փորձել: Բայց Վարիբալդին հազիւ թէ իմացել էր այդ անբաղդ պատահարը, խկոյն ընկաւ կատաղած և փրկրած այլերեւրի մէջ և ազատեց վատաբաղդ նաւաստու կեանքը:

Այն միջոցին, երբ Վարիբալդին դեռ ևս աննշան որպիսութեան մէջ առ ու տուրք էր առնում Բարադելիայի ծովեզերքի մօտ, հարաւային Ամերիկայի քաղաքական հանգամանքը փոխվեցան և նորա համար բացուեցաւ նոր գործունէութեան ապարէզ: Վարիբալդին ապրումէր երկրորդ տարին Բարադելիայի մայրաքաղաքում, և ահա բերեցին Ռիօ-Ճանեյրօ մի քանի խառնակ գերլիններ որք մասնակից էին եղած ժողովուրդի խռովութեանը Բիօ-Վարանդէ գաւառում, որ այն միջոցին ապստամբվել էր Բարադելիայից: Վարիբալդին վերաւորվեցաւ Բարադելիայոց ընթացքից դէպ ի իւր հարկնակիցքը. նոցա պաշտպանութեան համար ապաւայումը, նա ժողովից ինքնակամ վնասուրների գունդ և սոցա հետ նաւամուտ լինելով դուրս գնաց դէպ ի ծովը:

Վարիբալդիւ առաջին քաջագործութիւնը եղաւ տիրապետել մի բարադելիական նաւի որ աւելի մեծաքանակ էր քան թէ իւր սեփականը: Երկրորդ անգըր փոքր մնաց, որ կործանէր նորա կեանքը: Վարիբալդին կարծելով, թէ Ուրագվայի հասարակապետութիւնը ձեռնառու է Բիօ-Վարանդէ գաւառի ապստամբութեանը Բարադելիայից և կազմելու նորանից բաժան հասարակապետութիւն, միանգամ ներս փախեց Ուրագվայի Վճնտէվիդէօ մայրաքաղաքի նաւահանգիստը: Հազիւ թէ նա խաբիսիս էր ձգել քաղաքի հանդէպ, և ահա նորա նաւի առաջը երևեցաւ մի թնդանօթակիր մակոյկ և առանց որ և իցէ հարցաքննութեան թափեց նորա վերայ կրակ թնդանօթիկի ու հրացանների բերանից: Այս միջոցիս սատակողական զենակը մի կողմից թափանցեց Վարիբալդիւ վզի մէջ և միւս կողմից ցցուեցաւ ախանջի տակին: Վարիբալդին անղբայացած վայր ընկաւ տախտակամածի վերայ: Նորա ընկերքը տեսանելով, որ իւրեանց առաջնորդը սատակ վերաւորված է, կորուսին իւրեանց հոգու արիութիւնը և օգուտ քաղելով աջողակ հողմից, պարգեցին բոլոր առագաստները և ուղղեցին նաւի ընթացքը դէպ ի Վալաչէյի նաւահանգիստը, յուսալով թէ Բիօ-Վարան-

դէի նորածին հասարակապետութեան զրօշը, այն տեղ որպէս մի առանձին սահմանում, գտանելու էր աւելի բարեկամական ընդունելութիւն քան թէ Մօնտէվիդէյի նաւահանգստում: Արքա սխալ վեցան իւրիանց ակնկալութեան մէջ: Հազիւ թէ երեւցան նոքա զվարեչեցեան նաւահանգստում, իսկոյն տեղական իշխանութիւնը տիրապետեց նոցա նաւին և սորանց Վարիբալդիու հետ միասին փակեց մինեղ բանտի մէջ: Բայց պէտք է ասել, որ Վարիբալդիու վերը բժշկելու համար բանապէտ բժիկ կարգվեցաւ. այս պատճառով նա, թէև ծանր էր նորա դրութիւնը, և շատ ծանրաքայլ առողջութեան նորոգութիւնը, առողջացաւ: Այլ որ նա խոստացել էր չփախչել այս տեղից, նորան թոյլ տուեցին ապրելու մի սպանիական գերդաստանի մէջ, ուր նա շատ բարեկամասիրական ընդունելութիւն գտաւ:

Բայց Վարիբալդիու խաղաղական կեանքը գերութեան մէջ, շուտով վրդովեց մի անակնունկի տեղեկութիւն, որ ծածուկ ստացել էր նա գիշերով: Այս տեղեկութեամբ իմացաւ Վարիբալդին, որ քաղաքի իշխանութիւնը փոփոխամիտ գտանվելով իւր խոստման մէջ, որ էր չհեռացնել Վարիբալդին Վալալեչեյից, զիտաւորութիւն ունի միւս օրը առաւօտուն ուղարկել նորան դէպ ի Բալալա մայրաքաղաքը գաւառի, որ նորան փակէ այն տեղ աւելի խիստ և նեղ բանտի մէջ: Այլ որ գործը ստացել էր այսպիսի դարձում, Վարիբալդին արդէն ոչինչ էր համարում իւր արած խոստումը: Այս որոշեց փախչել նոյն գիշերին: Վարիբալդին լցուցանելով իւր խորհուրդը, առանց նկատելու ընկաւ մի բոլորովին անծանօթ սահմանի մէջ և մոլորվեցաւ անվերջ և միատեսակ դաշտերում, որ շրջապատում էր Վալալեչեյը: Արկու օր, երկու գիշեր անցոյց նա այս տեղ անկերակուր և անօթեան, մինչև վերայ հասաւ նորա հետեւից ուղարկած սուրհանդակը: Վարիբալդին ըմբռնվեաւ և դարձեալ բերվեցաւ Վալալեչեյ: Արդէս պատիժ փան նորա փախտի, յաւաջ քան թէ կուղարկէին նորան դէպ ի Բալալա, երկու ժամ կախ տուեցին նորան մի ձեռնից: Այս չարչարանքը հասուցին նորան բանտի բաց դուռների հանդէպ, ժողոված բաղմութեան առջև, այս հրապարակական պատժովս կամենալով խոնարհեցնել և անարգել հպարտ Խալալային. երկար միջոց սորանից յետոյ Վարիբալդին կարողանում չէր լաւ գործածել իւր մի ձեռք. մինչև այսօր ևս նորա վնասուած ձեռքը չուցանումէ այս ամարդի ընթացքի հետքը:

Վարիբալդին այսպիսի պատիժ կրելուց յետոյ ուղարկվեցաւ դէպ ի Բայադա, ուր անցոյց մի քանի ամիս շատ դառն բանտարկութեան մէջ: Ապա, առանց դատաստանական հարցաւորման թեան, առանց որ և իցէ պատասխանատուութեան, առանց ուշադիր լինելու նորա բողոքին ընդդէմ այն գերութեան և չարչարանքի որոնց համբերել էր նա, ասացին նորան, թէ կարող էր Բայադայից գնալ ուր և կամի:

Վարիբալդին ուղևորվեցաւ դէպ ի հասարակապետութիւնը Բիօ-Վարմադէի, որոյ պատճառով կրել էր այնպիսի դառն վիշտեր: Այն տեղ ընդունեցին նորան ընդհանուր հոգեպայծառ ցնծութեամբ և խփոյն կարգեցին նորան առաջնորդ մի փոքրիկ նաւաժողովի, եթէ կարելի էր այդպէս ասել երեք մանր եգերաշրջիկ նաւեր, թնդանօթներով զինուորված: Բայց Վարիբալդիուն բաւական էր և այս աննշան զօրութիւնը, որ զարմացնէ բոլորեցունց իւր քաջագործութեամբք:

Եթէ քաջագործութիւնների վերայ, որ Վարիբալդին իբրեւ ծովագնաց մարդ կատարել է, յաւելացնենք այն քաջագործութիւնքը որ նա ցուցել է ցամաքի վերայ, պատերազմելով Բրազիլացուց հետ, այնուհետեւ այդ արիական գործերի պատմութեանից կը գոյանայ մի հրաշալի բան որ նման է զըոյցներին վասն այն հին, կամ լաւ ևս ասել, երբէք չեղած քաջ սղաճարդերի: Բայց Մեր հերիքանանք պատմելով այս տեղ առ աւել արժանի զխոտութեան դէպքերը:

Միանգամ բրազիլացի նաւաշրջիկները հարածելով Վարիբալդին, փոխտական արեցին դէպ ի մի ծովախորշ և այս տեղ չտալով նորան հանգիստ Վարիբալդին այս անհնարին զրութեան մէջ, գործ ունելով մի թշնամու հետ, որ անհամեմատ առ աւել զօրեղ էր քան թէ ինքը, որոշեց նստեցնել իւր նաւը աւազուտքի վերայ. ապա հրամայեց փոխադրել երկու թնդանօթք մերձակայ բարձրութեան վերայ և սկսաւ թափել բրազիլական նաւաշրջիկների վերայ այնպիսի տատիկ կրակ, որ թշնամին չկամելով անօգուտ կորուսանել իւր մարդիկը, դէպ ի գիշեր հեռացաւ Վարիբալդիուց և կայք առաւ այնպիսի հեռաւոր տեղում, ուր անհասանելի էին նորա հարուածքը: Բրազիլացիք յոյս ունէին որ Վարիբալդին, ոլքան ևս ջանաւհնար լինէր ընդդիմանալ նոյա, այնուամենայնիւ իւր նաւը նստեցնելով աւազուտքի վերայ, կարող չէր ապատվիլ գերութենից:

Առաւօտեան լոյսը բացվեցաւ, բայց Ռազմիկացիք զարմացած մնացին, երբ նոցա առաջիկ չերեւեցաւ ոչ Ղարիբալլիու նաւը աւագուտքի վերայ և ոչ ինքը այն բարձրութեան վերայ, ուր պաշտպանուէր իւր անձը կրակ թափելով Ռազմիկացոց վերայ այնքան քաջութեամբ:

Գիշերի մթութիւնը ձեռնառու լինելով, Ղարիբալլին կամաց վայր իջաւ այն բարձրութենից և անվաստակելի աշխատութեամբ ցած քարշից իւր նաւը աւագակոյտից, և հանդարտօրէն անցուց նորան Ռազմիկացոց մօտից, որ երբէք մտաբերած չէին մի այդպիսի անօրինակ ընթացք: Այս փոքր էր. Ղարիբալլին կամենալով ամենեւին յիմարեցնել Ռազմիկացիքը, հրամայեց ժողովել ահագին բազմութիւն չոր ցախի և պրեց այն աեղ, ուր կանգնած էր իւր նաւը: Ղարիբալլին չսխալվեցաւ, մտածելով, թէ Ռազմիկացիք տեսնելով մի սաստիկ կրակ այն կողմում, կը կարծեն որ Ղարիբալլին իւր նաւը պրեւ է, իսկ ինքը իւր տղամարդերով փախստական է եղել շրջակայ սարերի միջով:

Միւսանգամ Ռազմիկացիք յարձակվեցան Ղարիբալլիու վերայ Ապառ-դոս-Պատոտումը, ուր թաք էր կացել Ռօ-Ղարանդեան հասարակապետութեան փոքրիկ նաւաւորովը: Ռազմիկացիք յուսալով իւրեանց առաւել բազմամարդութեան և աւելի խոշոր թնդանութիւնի զօրութեան վերայ, արդէն համարումէին Ղարիբալլին իւրեանց ձեռքում: Բայց Ղարիբալլին սովոր չէր հեշտ անձնատուր լինելու, և քանի որ թէև ամենափոքր հնար կար ընդդիմանալու, նա մի ակնթարթ չդադարեցրեց իւր ամենասաստիկ ուժաձգութիւնքը թշնամի նաւերի վերայ: Հուսկ յետոյ տեսանելով, որ այլևս ընդդիմանալ անմտութիւն էր, իւր բոլոր նաւատիրքը դուրս հանեց դէպ ի ցամաք և ինքը միայնակ մնալով գլխաւոր նաւի վերայ, կրակ տուեց վասօլատունը և լող տալով հասաւ ծովափին, մինչ նաւի վառուն կտորտանքը ճայթելով օդի մէջ, կարկտի պէս թափվումէին նորա զլեկին:

Ղարիբալլին այգպէս կորուսանելով Ռօ-Ղարանդեան հասարակապետութեան նաւերը, սկսաւ մղել ցամաքային պատերնով նորա թշնամիների հետ, կաղմելով իւր ողջ մնացած նաւատափնէրից մի ասպատակող զօրաւորակ:

Մինչ այս, մինչ այն, փոխվեցան գործի հանդամանքը. պատուելի և ազգամիտ Ղարիբալլին առանց որ և իցէ անձնական

օգտասիրութեան, կամենումէր միայն պատերազմել վասն ազատութեան այն նորածին հասարակապետութեան. բայց սորա մէջ արդէն յառաջացել էին շահախնդիր բաժիններ որք հասարակաց օգուտը ստորադրումէին իւրեանց մանր ու մունր հաշիւներին: Բիօ-Վրանդէում երևեցան պատուասէր մարդիկ որ սիրելի չէին Վարիբալիու հոգուն, ոչ այն պատճառով, որ նախանձաւոր էին նորա ազդեցութեանը հասարակապետութեան դործերի վերայ, այլ այն պատճառով, որ նորա ջանադիր էին հաստատել այն տեղ իւրեանց յատուկ իշխանութիւնը, ճշնելով ժողովրդի իրաւունքը և կշիռը:

Անշահախնդիր Վարիբալդին, բաց ի պարծանքից ամենեւին ոչինչ չվաստակելով իւրեան Բիօ-Վրանդէում, նոյնպէս աղքատ, որպէս էր յառաջ, վերադարձաւ դէպ ի Մօնտէվիդէօ. նա մնումանալով այն անարգանքը, որ իւրեան հասուցել էր Ուրագվայի իշխանութիւնը, պատրաստ էր ծառայել նորան, որովհետեւ այն միջոցին կարող էր այն տեղ պաշտպանել տկարին հօրի երեսից:

Որպէս և իցէ հասանելով Մօնտէվիդէօ, Վարիբալդին սկսաւ քաղաքի ուսումնարանների մինի մէջ ուսուցանել Ալգեբրա. նորա քաջագործութենների համբաւը անմեկնելի ընթացակից էր նորան: Ուրագվայի կառավարիչքը շուտով դէմք դարձուցանելով դէպ ի նա, խնդրեցին, որ նա օգնական լինի հասարակապետութեանը իւր տասակ և երկարատեւ պատերազմի մէջ ընդդէմ Բուզասին, Բուենոս-Այրէսի կառավարի գիքատաօրին, որ կամէր հաստատել իւր բռնակալութիւնը Բուենոս-Այրէսին դրացի հասարակապետութենների մէջ որ կային հարստային Ամերիկայում: Վատերազմը ընդդէմ ինքնիշխան գիքատաօրին, երեւումէր Վարիբալդին մի արդար գործ. այս պատճառով ընդունեց նա առաջարկութիւնը որ արել էին նորան ուրագվայեան հասարակապետութեան կառավարիչքը:

(Հարունակութիւնը միւս տեղակում)

Մարտի 2-րդէն:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ.

Գարեգին Մուրադեանցի նկատմունքի վերայ, որ տպուած էին 1860 թուականի Վառնկ
Հայոց աշխարհի օրագրի 10 համարի մէջ, գերապատիւ Նազարեանցի մի յօդուածի վե-
րայ անցեալ տարու Հիւսիսափայլի 10 ամսատետրի մէջ, երես 306—313:

Կարդալով Պ. Մուրադեանցի նկատմունքի յառաջաբանը, շատ ու-
րախացանք լսելով, թէ մեր բարեկամը կամի քննութիւն առնել մի յօդ-
ուածի վերայ, բոլորովին խոհեմ ընթացքով, չպատկանելով այս կամ այն
կողմին, որովհետեւ նա առհասարակ դատապարտումէ այն բոլոր կրիտիկա-
ները, որք մեր ժամանակում որպէս կողմնաւորութեան պտուղք հրատա-
րակվումեն մի քանի օրագիրների և լրագիրների մէջ: Թեպէտ մեր բարեկամի
կողմից անտեղի էր, անխտիր, անորոշ և առանց ապացոյցի միապէս հայ-
հայութիւն համարել և դատապարտել բոլոր կրիտայքը: Ամենայն պարտա-
ւորութիւն և դատապարտութիւն արգարութեան ատենի մէջ կատարվումէ
քննութեամբ և ապացոյցներով, մինչև դատաւորը կարող էր հրատարակել
իւր դատաւճիտը:

Իսկայց — աւելի լաւ հասկանալու Պ. Մուրադեանցի միտքը, բերենք
այս տեղ նորա բուն խօսքերը Վառնկի մէջ, 832 երես. «Տակաւին գրիչ ձեռք
չառած, ասումէ նա, հաւաքվումեն մեր մտքի տեսարանում այն բազմա-
թիւ, կուսակցութեամբ և կողմնապահութեամբ գրուած և հրատարակուած
յօդուածներն, այն երկպառակիչ և թշնամական կրիւք արտաբերած հայ-
հայութիւններն, այն կրիտիկայ անունով վարագուրած անվերջ և անվախ-
ճան վիճաբանութիւնքն, որոնցով տարաբաղդաբար վարակուած են ոչ թէ
միայն մի քանի ամանական և շաբաթական գրաւոր աշխատութիւններ, այլ
և ոմանց ընթերցասիրաց հոգիներն և մտքերն: Ուստի և սարսափումենք
գրիչ ձեռք առնուլ ամենակաւոր նկատմունք առնել, վախճալով, որ առանց
բանի էութիւնը իմանալու, առանց անաչառութեամբ դատելու, դնեն և

մեզ ի թիւս այս կամ այն կուսակիցների և մի թշնամական գործ համարեն մեր արածն, քան թէ առանց կուսակցութեան հրատարակած մի նկատմունք: Սակայն ինչ պէտք է առնել, ինչտեղ մարդուս խիղճն հանգիստ է և սիրտն անդորր, ինչտեղ կարևորութիւն կայ հասարակաց օգտի համար ձայն բարձրացնելու, այնտեղ մի անձն նզովք ևս պէտք է յանձն առնի, թող թէ ծուռ կարծիքներից վախենայ և չկամենայ իրան եղբայրների տկարութեանը նպաստել և ըստ կարողութեան աշխատիլ տեղիք չտալու գայթակղութեան շատ պարզամիտների մէջ», Իսկ փոքր ինչ յետոյ յաւելացնումէ Պ. Մուրադեանցը «Կ'աշխատենք ըստ չափու մեր կարողութեան առնել մեր նկատմունքը անխարդախ և ոչ թէ կուսակցական հոգւով» և այլն: Այս բառերից, ուղիղն ասենք, թէպէտ ըստ բաւականին հսակամութեան հոտ փչեց մեր քթին, սակայն մեր չկամեցանք ամենեւին անյոյս լինել, թէ մեր բարեկամը կամենումէ իւր յօդուածով փոքր ի շատէ հետևող լինել առողջամիտ կրիտիկայի կանոններին, բայց երբ աւելի յառաջ գնալով, մտանք նորա «նկատմունքի» խորքի մէջ, ծամեցինք և քրքրեցինք, այն ժամանակը մի անմխիթար ճշմարտութիւն լուսափայլեցաւ մեր առաջը, այսինքն որ մեր բարեկամը, վերջիշեալ բառերի գրողը, կրիտիկայի կանոններ աւանդողը, ինքն աւելի է խոտորվում կրիտիկայի կանոններից, քան թէ նոքա որ անորոշ պարտաւորվումէին նորա բերանով. զարմացանք, որ Պ. Մուրադեանցը ինչ բան հայհոյութիւն է համարում միւսերի մէջ, նոյն բանը ճշմարտութիւն է համարում իւրի մէջ, թինչ բան կողմնասիրութիւն է տեսնում միւսերի յօդուածի մէջ, նոյն բանը անկողմնաւորութիւն և մարդավայել համեստութիւն իւրի մէջ, Զարմացանք, որ մեր բարեկամը «գրիչ ձեռքն առած» մի քանի կարծիքներ պարզելու և ճշմարտութիւնը որոնելու համար, և՛ս առաւել մթացնումէ նորանց և մեկնութիւն է տալիս օտարի խօսքերին, ինչպէս հաճոյ էր իւրեան, բոլորովին անփոյթ առնելով բանի իսկութիւնը, բոլորովին բաց հանելով մի յօդուածի միջից նորա պարզ միտքը և նոցա փոխանակ ներս բերելով այնպիսի միտք, որ ամենեւին անտեղի և անպատշաճ էին այն տեղ: Որպէս ապացուցութիւնք մեր խօսքին, հարկաւոր ենք համարում մի համառօտ քննութիւն առնել մեր բարեկամի Նկատմունքի վերայ, որովհետև գոքա անբաղդօրէն զանազան խօսք ու զրոյց են յառաջացուցել տկարամիտ բազմութեան մէջ:

Պ. Մուրադեանցը քաղելով Գ. Նազարեանցի յօդուածի միտքը վերաբերեալ կոստանդնուպոլսի մէջ պատահած անցքին, պնդումէ թէ այդ անցքը այնպէս չէ պատահել, ինչպէս տպած էր Գեորգիանական օրագրի մէջ, ուստի և հետևեցնումէ, որ Գ. Նազարեանցը այլապէս է նայել անցքի վերայ, քան թէ արժան էր: Մեք և ամենայն Հայ մեր հետ ուրախանալու էր, գտանելով մի քանի պատճառներ, որք կարող էին սրբել մեր հայրենակից ~

ների ճակատից մի այդպիսի կեղտ, որ արժանի է բիրտ անգամ՝ արժանի էր դատապարտութեան, եթէ արդարեւ այնպէս է պատահած իրողութիւնը, ինչպէս Գերմանական օրագիրն հրատարակել է: Այդ բանի մէջ դատապարտելի չէ Գ. Նազարեանցը, որովհետեւ նա դատապարտումէ այն տեղ գործը, որ իւրաքանչիւր որ մեզանից կ'դատապարտէր նոյնպէս, եթէ ուղիղ էր գրածը Գերմանական օրագրի մէջ¹⁾: Գիցուք թէ Գերմանական օրագիրը փոխած լինէր անցքի կերպարանքը (թէ և այդպիսի խարդախութիւն մեզ անհասկանալի է երևում), և այդպէս Գ. Նազարեանցը մեղապարտ չէ, որովհետեւ նորա նկատողութիւնքը օրագրի խօսքերի հիման վերայ, եղել են այնպէս, ինչպէս հարկաւորապէս պիտի բղխէին ամենայն ճշմարիտ քրիստոնէի մտածութենից և զգացողութենից: Աստուած տայ, որ մեր ազգի արդարութիւնը յայտնվի մի օր առանց ծածկելու ստոյգ իրողութիւնը: Աստուած տայ, որ բոլոր անախորժ զնայները օտարաբնու օրագրերի սուտ և անհիմն լինելին մեր մասին. այսպէս ցանկանալու է մեր հետ և ամենայն առողջամիտ, հայրենասէր Հայ: Մեր այնպէս կնք կարծում, որ մեր բարեկամը, միտ լինելով բանի իսկութեանը, աւելի տեղիք ունէր այդ մասին նկատողութիւնը առնելու և հիմնաւոր կերպով հերքելու Գերմանական օրագրի խօսքերը. բայց նա շատ թուլամտութիւն է ցուցանում՝ իւր պատճառաբանութեան մէջ. զոր օրինակ, կամենալով ապացուցանել թէ տգէտ ամբոխը հալածասէր չէ, պարզ ապացուցութիւնքը բաց թողնելով, հեռանումէ բոլորովին առաջիկայ նիւթից և խօսումէ այնպիսի բաների վերայ, որ Թրեք յարակցութիւն չունին ինդրի հետ, ուրեմն և չեն կարող լինել ապացոյց խաժամութեամբ ամբոխի անհալածասիրութեանը: Նա ասումէ. հասարակ ժողովուրդը ցոյց է տուել իւր արհուրթիւնը և միաբան նահատակութիւնը ազգայնութեան համար, ուրեմն անհալածասէր է. նա ասումէ, մէք միութիւն, համաձայնութիւն, անվեհեր ազգայնութիւն առաւել ստորին կարգի մէջ ենք տեսնում, ուրեմն նա անհալածասէր է. թէ քաղաքի մէջ և թէ արտաքոյ ուխտատեղերում նոքա բարձրացնում են իւրեանց քրիստոնէական տաճարների որմունքներն և գմբէթներն, աղիւսների և քարերի հետ խաղալով և խայտալով. և այսպիսի անխորհուրդ շատ բաներ ծանր ու բարակ պատմումէ մեր բարեկամը, որպէս թէ ապացուցանելու մի ամբոխի անհալածասիրութիւն: Բայց այսպիսի ապացուցութիւնք չ'են, կշիռ չունին ոչ մի խելացի մարդու աչքում, ուր մնաց պիտութեան առաջ և որ պահանջումէ քննութեան մէջ, նիւթին

¹⁾ Սակայն պիտոյ է ասել, որ այդ անցքը, ինչպէս որ մեր կարդումներ Ռուսաց օրագիրների մէջ, նկարագրվումէ նոյնպէս շատ ախտը կերպով, և մեր չգիտներ, թէ մեր եղբայրակիցները իւրեանց այլ տեղեկութիւնքը այս անցքի մասին որ անխարդախ ազգիւրներից են հանել:

պատկանաւոր ուղիղ խօսքեր, և ոչ թէ վայր ի վերջ զընցներ: Թող իմանայ պարոն Մուրադեանցը, որ Մահաւանութիւնը իւր լուսնի փայլուն ժամանակին, սիրումէր ազգային միութիւն, արիութիւն, նորա քաջ ձեռները միջնադարեան աւերակների վերայ բարձրացնումէին իւր մզկիթների գմբէթները, խաղումէին նոցա աղիւսների հետ աշխարհի զանազան կողմերում, բայց նա այս բոլորը առնումէր մի ձեռքին բռնած բռնութեան սուրը, իսկ միւսումը Փանատիկոս հալածասիրութեան երկաթի գաւազանը: Ասիայի բազմաթիւ աւերակները, Ափրիկայի փլատակները, Իսպանիայի հոյակապ մզկիթների մնացորդքը, այո և մեր Եդեսիայի հողին հաւասարուած յիշատակները, մեր Շնորհալի Ներսեսի ողբի հետ, ցոյց են տալիս մի կողմից Մահաւանութեան ազգային միութիւնը, արիութիւնը, նոցա սէրը դէպ ի գմբէթների շինութիւն և աղիւսների հետ խաղալը, իսկ միւս կողմից նոցա բռնակալութեան և հալածասիրութեան աստիճանը, Փանատիկոսութեան տպգողութիւնը: Պ. Մուրադեանցը, անհալածասիրութիւն ապացուցանելու համար, ասում և այս բանը, թէ «մի հասարակ քարոզչատ անգամ ռամկի աչքերից արտասուք է հոսեցնում, բայց գիտնականը լսում անտարբերութեամբ¹⁾»: Այո, դորան ոչ որ չէ ուրանում, բայց դորա վերայ Նապարեանցի յօդուածում չէ լինում և ոչ ամենափոքր յիշատակութիւն. իբրև անհալածասիրութեան ապացոյցներ, այդպիսի զընցները, որպիսի կարգումէնք Մուրադեանցի նկատմունքի մէջ, բոլորովին անպատշաճ են: Հալածասէր Մահաւանները ևս իւրեանց անձը շղթաներով են ծեծում, և այդ ամենակին չէ ապացոյց նոցա անհալածասիրութեան: Իսկ եթէ Պ. Մուրադեանցը կամենում Գիտնականներին վատաբանել, ըստ որում նոքա արտասուք չէին թափում մի հասարակ քարոզի վերայ, այդ ևս աւելորդ է. գիտնականները լաւ գիտեն, որ մի հասարակ բանի համար արտասուք թափել տգիտութեան պտուղ է: Բայց ի՞նչ հարկաւորութիւն կար պարոն Մուրադեանցին այսպիսի քարոզներ կարգալ գիտնականների գլխին, երբ սոքա իբրև գիտնականը շատ լաւ տեղեակ են, որ առաւելագէս պիտոյ էր ձայնակից լինել Աւետարանին, Քրիստոսի խօսքը լսել, որ այդպիսի բաներ համարում անօգուտ և ի ցոյց մարդկան, քան թէ Պ. Մուրադեանցին, քան թէ հասարակ ժողովրդից օրինակ առնու: Մի հասարակ խօսքերից փուլ դալ սրտով, շարժվել և նորան արտասուքի գին հատուցանել, շատ յիմարութիւն և տգիտութիւն կը լինէր գիտնականի կողմից: Եւ այն բանով միայն գիտնականը որոշվում, վերադաս է լինում տգէտից, որ նա լաւը ջոկում և հասարակ, բնորութիւն առնելով, յետոյ գին

1) Նոյն տեղում. երես 825:

դնելով: Այն բոլոր շատախօսութիւնքը, որք բռնել էին մի քանի ամբողջ երես Մուրադեանցի մէջ, կարող էին ժողովրդի մի այլ յատկութեան ապացոյց լինել և բոլորովին ո՛չ անհալածասիրութեան: Կարծեմ որ, եթէ Պ. Մուրադեանցը նայէր իւր գրուածի վերայ այնպիսի զգաստութեամբ, որով նայումէ նա միւսերի գրուածների վերայ, և չհամարէր իւր ամեն մի հակառակորդը իւրեան «*նշանակամ իւր հրահանգ Գրականագիտական*», այնուհետև կը նկատէր և կը տեղեկանար թէ որչափ անտեղի էին այն երկար ու ձիգ զրոյցները, որով նա կամենումէր անհալածասիրութիւն ապացուցանել: Որովհետև, եթէ սիրելի է մեզ որոնել ճշմարտութիւնը միւսերի գրուածների մէջ, աւելի, ևս աւելի պիտի սիրելի լինի որոնել նորան մերի մէջ, միայն թէ մեր նպատակը էր ճշմարտութիւն: Ես չեմ կարողանում ինձ հաշիւ տալ, թէ արդեօք Պ. Մուրադեանցը ի՞նչ իրաւամբ, ինչ նորանշան կանոնով է վարվում Գ. Նազարեանցի խօսքերի հետ, նորանց պլպլելով կամ ինքն իւրեանից բաներ յաւելացնելով ամենայն տեղ, երբ որ նորա յօդուածից դուրս է բերում զանազան պարբերութիւններ. այս ապօրէն ընթացքը, այս աղաւաղութիւնը պատմական հարազատութեան, որ մեր բարեկամը ներումէ իւրեան, երբ որ Գ. Նազարեանցը յօդուածից փակակէտներով դուրս է հանում բառեր, մէջ ցոյց կտանք իւրաքանչիւր իւրեանց տեղում: Այս տեղ, սկզբումը ասում ենք միայն, որ Պ. Մուրադեանցը «*խառնաձայն*» բառերը սիրումէ յաճախ կրկնել իւր պարբերութիւնների մէջ, որպէս Գ. Նազարեանցի սեփական բառեր, բայց մէջ ինչքան քրքրեցինք Գ. Նազարեանցի յօդուածը, դորան կարգացինք մի ամբողջ ընկերութեան մէջ, չկարողացանք գտանել այդպիսի խօսքեր. և զարմանում ենք որ պարոնը մարդավայել համեստութեամբ համարձակվումէ այդպիսի բառեր հնարել և միւսերին սեփականել մի ամբողջ ազգի առաջ և նորա դէմ գրիչ է ջարդում և թուղթ է սևացնում: Գուցէ այդ համարձակութիւնը տալիս է Պարոնին մեր ազգի անգրագիտութիւնը, որի մէջ ամեն բան կարելի է ասել և գրել, ըստ որում քննութիւն չկայ և հաւատ գտանելը մի շատ հեշտ բան է:

Ո՛ւարմանալի չէ նմանապէս, որ այսպիսի ինքնահնար մտքերից և բառերից յետոյ լսում ենք Պ. Մուրադեանցի նօսր տառերով տպած խօսքերը, թէ «*Պ. Նազարեանցը իրան ամեն գրուածների մէջ առհասարակ խառնաձայն է, հակառակ է, խառնապաշտ է, նիւթապաշտ է անուանում*» (հասարակ բազմութիւնը) և ինքն անհալածասիրութիւն, մտաց և խղճի ազատութիւն քարոզելով, մի և նոյն ժամանակն հակառակ իրան քարոզութեանց հալածանաց քարերով աքսորումէ¹⁾:

¹⁾ Երես 835 — 86:

Պ). Մուրադեանցը այնպէս է կարծել, թէ կարելի էր ամեն բան, ինչ որ հաճոյ էր մի մարդու կամքի, ասել միւսի վերայ, ասիաբար, վայր ի վերոյ շատախօսելով, ոտքից կտրելով, գլխի վերայ դնելով և անդրադարձաբար: Նախ հարցանումենք մեր ընկերից, արդեօր ի՞նչ իրաւունքով նա կարողանումէ առանց քննելու և դատելու, գուցէ և առանց կարգալու վճիռ դնել մի մարդու վերայ, որպէս թէ նա խաժամուժ, հալածասէր, խաւարապաշտ, նիւթապաշտ է անուանում ազգին, իսկ մեր հարցաւորը: Այս պոլորը տեղիք են տալիս մեզ կարծելու, որ մեր բարեկամ Մուրադեանցը իւր նկատմունքը արել է ոչ եղած կամ կարգացած բանի վերայ, այլ հրապարակումը լսածի, կամ մտքով երեւակայածի. զոր օրինակ Գ. Նազարեանցի բաղմալթիւ «ամէն գրուածոց մէջ առհասարակ» նա չէ կարող գտանել այս վերոյիշեալ բառերը, ինչպէս կարող չէ գտանել այն յօդուածի մէջ, որի վերայ նկատմունք է առնում, բառս «խաժամուժ» որ շատ քաղցր է եղել մեր ընկերին հնարել երեւակայութեան մէջ, սեփականել Գ. Նազարեանցին և նոսր տառերով չափազանց յաճախ կրկնել: Կարելի է Պ. Մուրադեանցը «ամէն գրուածներ առ հասարակ» ասելով կամենումէ ասել մասնաւոր մի քանի գրուածներ, բայց այդ շատ ընդդէմ է լոգիկային և բոլորովին անկարօտ որ և իցէ մեկնութեան. կամ գուցէ կարծել է, թէ բառդ մէջ վերաբերութեամբ դէպ ի այս ինչ մարդ, այլ իմաստ ունի, իսկ վերաբերութեամբ դէպ ի այն ինչ մարդ, այլ, բայց չենք կարող կարծել, որ բառերը ևս մարդահաճութիւն առնեն: Վերջապէս, եթէ մեր բարեկամը կամենար արդարանալ ասելով մեզ թէ ճարտասանութիւնը թոյլ է տալիս երբեմն ամբողջը դնել մասի տեղ, այս տեղ ևս մեր շատ ցաւումենք, որ Մուրադեանցը մոռանալով գիտութեան ճշգրտութիւնը կամ երբեք դորան հասկացած չլինելով, գործ է դնում մի ճարտասանական ձև, այն խորհրդով միայն, որ սեպցնէ մի աշխատաւոր մարդու արժանաւորութիւն և «ամէն գրուածները առհասարակ», ասումեմ այնպիսի մարդու, որի արժանաւորութիւնը և հայութեան հոգին լաւ է ճանաչում այս ձևը գործածողը: Մեր պատուելի ընկերը մի ձեռնով տալիս է, միւս ձեռնով խլումէ. այսօր այս չափով ու կշռով, էգուց միւսով. բայց թող հանգիստ ու խաղաղ մնայ Պ. Մուրադեանցը, նորա դատաստանով ոչ կարող է արդարանալ և ոչ դատապարտիլ մի Նազարեանց: Երկրորդ, հարցանումենք պարոնից, արդեօր Գ. Նազարեանցը անուանումէ սնտիապաշտ, խաւարապաշտ, փառամոլ և հալածանաց քարերով արքայութեան բոլոր ժողովուրդը առհասարակ, թէ նորա բարոյապէս փառած և նեխած մասը միայն, որ և ինքն Պ. Մուրադեանցը աւելի սաստկութեամբ է հալածում: Եւ ի՞նչ կշիռ ունի գիտութեան առաջն տկարին առողջ ասել, մեռածին կենդանի. գիտութիւնը չունի կոմիւնութեան այն բանը, ինչ որ գովելի չէ, քովել մի ազգի մէջ եղած պակասութիւն:

ները, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ խարսխել ինքը, և խարսխ միւսերը, կամ թէ կարծել, մի ազգի վէրքեր ջնջոցների տակ ծածկելով, կարելի էր նորան առողջացնել կամ առողջ համարել: Պէտք է չորացած ճիւղերը այն ծառի, որ կացուցանումէ հայութեան պարտիզն տունկը, կտրել, եթէ չկայ յոյս նորանց դալարացնելու, և գուրս ձգել, որ նոցա տեղ արձակվին և վերաձեն այլ շառաւիղներ, որոնցից կարելի էր սպասել պտուղ: Չէ, քաղցրարանութեամբ փայլալայել մի ազգի հիւանդոտ անձնասիրութիւն և պղպէս ամենեւին կուրացնել նորա տկարատես աչքը, ամենամեծ թշնամութիւն է դէպ ի ազգը և դէպ ի մարդութիւնը: Աղքատիւութիւնը, ինչպէս մէք հասկանումէք այդ բառի իմաստը, չէ մարդահաճութիւն, ոչ դէպ ի մասնաւորքը և ոչ դէպ ի ընդհանուրը ազգի:

Այո՛ և Գ. Նազարեանցը իբրեւ Հայկական եկեղեցւոյ և ազգի անվհեր պաշտպան, հալածանքի սև քարերով կոծումէ այն փառասէր Նիկողոսներին, որք իւրեանց նկատութեամբ կամենումեն նիսեցնել և Հայոց ազգի որդիների հոգին ու սիրտը, ասումէ. լաւ է կտրել այդ մի փտած անդամը, որ դորանով չփոխն և միւսները: Արժանաւոր է անուանում այն անձինքը, որք իւրեանց փառասիրութիւնը վերադաս են առնում ազգի և եկեղեցու ամբողջութեանց, որք թողումեն Հայկական մայր եկեղեցին ոչ թէ իւրեանց սրտի ներքին վկայութեան հիմքի վերայ, այլ որք լին աշխարհային ախկալութեամբ կամենումեն հաւատափոխ լինել: Այո՛ Հիւսիսափայլը սև քար է ձգում փառամոլ Նիկողայի քամակից, ասումէ. թող գնայ, սև քարը քամակից: Հայոց եկեղեցին նորան կարօտութիւն չունէր: Արժն ասած բանը օրացոյց չէ, ասումէ, որ տարին մինը փոխես»: Նա հալածումէ պղպիսիքը նոյն իսկ յօգուածի մէջ, որի վերայ գրած են նկատողութիւնքը Պ. Մուրադեանցի: «Յիմար և անխորհուրդ ուրացողներ, ասումէ Գ. Նազարեանցը, փառասէր և շահախնդիր մարդիկ ամեն ազգի մէջ և ամեն ժամանակ եղած են, և Հայոց մէջ կարող են պղպիսիք գտանվել: Գոցա հետ գործ չունի Հայոց եկեղեցին, թող դոքա այդ փտած Հայերը, օր մի յառաջ դնան, կորչեն, միանան որոնց հետ կամին, մեր հոգսը չէ»: Եւ այսպիսի շատ բաներ որ, խօսքը չերկարելու համար, խրատ ենք տալիս մեր բարեկամին մի խաղաղ բուպէում կարդալու և որոճալու մտքի մէջ առանց երեակցական երազի մէջ ընկելու. կարծեմ, որ Պ. Մուրադեանցը համաձայնի մեզ, որ այնպիսի մարդերի վերտառութիւնը այլ բառեր չէին կարող լինել. որովհետև պէտք է մի բան պատկերացնել այնպէս, ինչպէս կայ իսկութեամբ: Այս է ճշմարիտ գիտութեան կանոնը. ճշմարտութիւնը քարոզել, որ ստութիւնը հալածական լինի, անպատուութիւն չէ բերում մի մարդու, ինչպէս ասիական ժողովուրդը սովոր է կարծել, այլ փառք և պարծանք: Այսպիսի գրուածներ մէք տեսնումէք և մեր անմահ յիշատակի արժանի հին մատե-

Նապիւնների մէջ. զոր օրինակ խորենացու որ ամենայն ազատութեամբ խօսումէ Հայոց նախարարների անիրաւ ընթացքի վերայ. Եղիշէի որ լուծութեան չէ տալիս իւր ժամանակի հոգեւորների վարքը, Ղազար Փարպեցու և միւսերի մէջ, և ոչ ոք առողջամիտ մարդերից մեր լուսաւոր դարումը պախարակելու չէր նոցա անաշուութիւնը, այլ պատուելու, թէպէտ այդ հեղինակները այս իւրեանց կենդանութեան միջոցին շատ հալածանք էին կրել նոցանից, որոց կենքը պատկերացուցած էր նոցա հայելու մէջ: Թո՛ղ Հայոց հինգերորդ դարու արեղայքը խորենացու ոսկրները հանեն գերեզմանի խորքից և ջուրը ածեն. փոյթ չէ, այդ աւելի պարծանք է տալիս նորա անմահ յիշատակին, նորա նշխարքը խնկելի է կացուցանում 19 երրորդ լուսաւոր դարու համար: Ինչո՛ւ չպէտք է կարծենք, որ և այժմուս ասիական տգիտութեան բերանով անարգւած անձների յիշատակը խնկելի կ'առնէ մի դար, որի մէջ տարածվելու էին լուսաւորութեան շառաւիղները դէպ ի աւելիք, այո և դէպ ի մեր սիրած հայրենիքը:

Պ. Մուրադեանցը նոյնպիսի խօսքերի ազատ ընթացք է տալիս իւր գրութեան մէջ այսպիսի զիպուածներում, որպիսի գործ է ածել և Գ. Նազարեանցը: Ահա Պ. Մուրադեանցի բառերը, որով նա հալածումէ ազգատեսացներին «Այս ազգակործան Թունասէր Եզրեանց և Վեստ-Սարգսեանց սերունդները դարէցդար անընդհատ յարատեւելով և պահպանելով իւրեանց զիւական ցեղապետութեան կապն և յայտնի և ծածուկ պատճառ դառնալով վիճմունքների, ատելութեանց, նենգութեանց և ամէն տեսակ անբարոյական ընթացից, հասել են մինչև մեր օրերն»: Մենք ձայնակից ենք այս խօսքերին Պ. Մուրադեանցի, որովհետեւ պէտք է պատկերացնել մարդու գործը այնպէս, ինչպէս նա է. բոլոր լուսաւոր ազգերի ջանքն ևս այդ է: Թէպէտ անական բեմերը զանազան ազգերի մէջ յառաջացել են այն օգտակար գաղափարից, որ ժողովրդի արատները, բարոյական պակասութիւնքը յանդիման կացուցանելով, ցոյց տալով նոցա տգեղութիւնը, ուղղեն և բժշկեն նորա բարոյական ցաւերը. բայց թէ կան այնպիսի մարդիկ մեր սիրելի Տփլիսի մէջ, որ իւր աչքի առաջ և տեսանումէ մեր ընկերը, որք թէատորոն ևս համարումն մի անօգուտ և ֆլասակար բան, այդ տեղ գիտութիւնը, դոցա անձասիրութիւնը շողջորթելու համար, չէ կարող իւր անձը անարգել և հաճոյութեան խունկ ծխել դոցա քթին: Տգիտութիւնը սովոր է անմտաբար ծիծաղել գիտութեան վերայ: Եթէ Պ. Մուրադեանցը այն անարգ բառերը գործ է դնում իւր յօդուածի մէջ դէպ ի դատապարտութեան արժանիքը, ապա ինչո՛ւ է բամբաստում նոյնպիսի ընթացք Գ. Նազարեանցի կողմից: Բայց ձեռնարկել հերքելու մի բան, չունելով ո՛րչէն բանաւոր ապացուցութիւն, այլ միայն ինքնասիրութիւն, ասել է, գործը յառաջ տանել ոչ թէ բնական կերպով, ճշմարտութեամբ, այլ բռնութեամբ և մի

այդպիսի ընթացք ապացուցանումէ միայն, թէ Պարոնը ամենեւին անտեղեակ է մատենագրութեան պայմաններին, որովհետեւ մկրտուել չէ գիտութեան աւազանի մէջ:

Մեր բարեկամաբար խրատ ենք տալիս Պ. Մուրադեանցին, միւսանգամ թէ կամենայ մի բանի վերայ դատողութիւն առնել, թող նախ և յառաջ ամենայն հարազատութեամբ մէջ բերէ բանի հանգամանքը և ամբողջութիւնը, որ ընթերցողների առաջն պարզվին ինդրի իսկութիւնը և իմաստը: Իւր կամեցածի պէս կրկտել մի քանի բառ այս տեղից ու այն տեղից, աղաւաղել և խանգարել մի ճառի կարգ և յետոյ դատապարտելի կացուցանել նորա հեղինակը, այդ չէ դատաստան առնել մի գրութեան բովանդակութեան վերայ, այդ չէ ուսումնական նկատողութիւն, այլ մի երախայական, յանդուգն խաղարկութիւն, միայն թէ պատուելին անզգաստաբար չմոռանար իւր մէջ, թէ նորա խաղը ումի հետ էր, և թէ ազգի բազմութեան մէջ գտանվումէին մարդիկ որ ունէին մի փոքր ուղեղ մտածելու և որոշելու միմեանցից սուտը և ճշմարիտը, մի այրական մարդու խորհրդածութիւնք և մի անխորձ տղայի վայրաբանութիւն, որ, շատ, շատ կարող է հաճոյ լինել անզրագէտ, անդատողական ամբոխին:

Պ. Նազարեանցը կամենալով ցուցանել մեր կրօնական հաղորդութենից որոշուած եղբարքը, որ նոցա համար դեռ ևս մնումէ մի այլ աւելի զօրաւոր հաղորդութեան և միութեան կապ միմեանց հետ, այսինքն ազգային արենակցութիւնը, որ երբէք չէ փոխվում կրօնի հետ, կամելով զարթեցնել և արծարծել նոցա մէջ ազգային միութեան վերին զաղափարը, թէ և նոքա կրօնի արտաքին կերպարանքով բաժան էին միմեանցից, ցոյց տալով նմանապէս մեր սիրելի Հայերին, որ կրօնի անուամբ անարժան էր Հային հալածել իւր Հայը, ասումէ իւր խորհրդածութեան մէջ. «Մեր լուսաւորչական քրիստոնեան դառնալով Պրոտեստանտեան քրիստոնեայ, այնու ամենայնիւ մնումէ մեր եղբայր թէ ազգաբար և թէ քրիստոնէաբար. ազգաբար, ըստ որում հայկական արիւնը երանների մէջ չէ փոխվում, դառնալով այլ եկեղեցու անդամ, քրիստոնէաբար, ըստ որում Քրիստոսը պատկանումէ և Պրոտեստանտին և Հային, որչափ ևս տարբեր լինէին նոցա աստուածպաշտութեան արտաքին կարգերը, որչափ ևս գտանվէին մասնաւոր առանձնութիւնք երկրորդական հաւատալիքի մէջ, ազգային կամ եկամուտ սովորութիւնք, որ ըստ տեղեցին և հանգամանքին պայպէս կամ այնպէս լինելով, ոչինչ բան չունին քրիստոնէական կրօնի իսկութեան և էութեան հետ: «Իսկ միւս տեղում ասումէ» . Ազգ և կրօն ջոկ ջոկ խնդիրներ են, այլ է ազգութեան հանդէսը և այլ է կրօնի հանդէսը. մինը աշխարհական խորհուրդ ունի, բայց միւսը իբրեւ գերաշխարհիկ բան, իրրեւ անմարմին ըմբռնողութիւն, գործ ունի ուղղակի մարդոց խղճի և Աստուծոյ հետ»:

Սէր խոստացանք վերեւումը ցոյց տալ, որ Պ. Մուրադեանցը ամեն ժամանակ Պ. Նազարեանցի խօսքերը, փակակէտների մէջ դուրս դնելով ընթանումէ անհարազատ կերպով, այլայլելով Գ. Նազարեանցի այնպիսի բառեր, որք ձեռնտու չէին Մուրադեանցի դիտաւորութեանը, որովհետեւ անընդունակ էին ծուռ մեկնաբանութեան նորա կողմից. կարճ ասեմ, Պ. Մուրադեանցը վարովումէ այսպէս ոչ մի տեղ, երկու տեղ, այլ ամենայն տեղ առանց բացառութեան: Թող կատարենք մեր խոստումը, ապացուցանելով մի ըստ միոյ՝ մեր առաջարկութիւնքը: Պ. Մուրադեանցը կամամտաճաբար արտաքսումէ Գ. Նազարեանցի պարբերութենից նորա Դասուս բառը այն տեղ, ուր նա ասումէ թէ «Քրիստոսը պատկանումէ ամենայն Քրիստոնէի, որչափ ևս գտանվէին մասնաւոր առանձնութիւնք երկրորդական հաւատալիքի»: Այլ են ընդհանրական առանձնութիւնքը, որք կարող էին մի կերպով ազգի և եկեղեցու անկախութեան պաշտպան լինել, այլ են մասնաւորքը, որի բառացի իմաստն իսկ ցոյց է տալիս, որ նա մի մասնաւոր բան է, որ բոլորովին չէ կարող լինել ազգի ընդհանուր դատողութեան կանոն և պաշտպանութեան հիմք: Մի և նոյն կը լինէր, եթէ մի պարոն Մուրադեանցի վերայ նկատողութիւն գրելով, այս նորա բառերը «Ազգակործան վեստ-Սարգսեանց սերունդները» որ պատշաճումէին մի մասնաւոր անձի կամ ցեղի, սեպհականէր Հայոց ընդհանուր ազգին, որ շատ ընդդէմ էր բարոյականութեան, արդար նկատողութեան և լոգիկայի կանոններին: Երկրորդ, Պ. Մուրադեանցը, կամենալով հերքել Գ. Նազարեանցի վերոյիշեալ առաջարկութիւնը, որ ունի իւր հիմք աշխարհի ընդհանուր գիտութիւնը, բնութեան օրէնքը և՞ Քրիստոսի Աւետարանը, ասումէ «Եեզ վարմանցումէ Պ. Նազարեանցի այս յառաջ բերած վճռական խօսքերը, և որչափ մտածումէնք, այնչափ անհնար է լինում մեզ համոզվելու որ հիմնաւոր փաստերի վերայ հաստատուած բան լինի նորա ասածը Հայերի համար»: Ամենայն մարդ, որ և իցէ բան հերքելու կամ ապացուցանելու համար, պարտ է ունենալ փաստեր այն գիտութեան բաժնից, որի վերայ խօսումէ, որ նոցանով կարողանայ հերքել, կամ հաստատել, միայն ընդ ենթադրութիւնք կամ կարծիք ոչինչ չեն կարող ապացուցանել. այս ընդհանուր կանոն է: Պ. Մուրադեանցը հակառակ ընթանալով ընդհանուր կանոնին, բաց թողնելով Գ. Նազարեանցի ապացուցութիւնքը (գուցէ վախելով նոցա անհերքելի դժուրութենից) մէջ է բերում այնպիսի խօսքեր որ ոչինչ յարակցութիւն չունին հերքելի նիւթի հետ, վասն որոյ և չէին կարող ոյժ տալ իւր ասածին. զոր օրինակ Գ. Նազարեանցը ասելով Պրոտեստանդական հայը մնումէ մեզ եղբայր, թէ ազգաբար և թէ քրիստոնէաբար, ապացոյց է բերում այս իւր երկու խօսքերին բնութեան օրէնքը և քրիստոնէութեան ընդհանրութիւնը. ազգաբար ասումէ նա, մեզ եղբայր է մնում Հայը, որովհետեւ

տե հայկական արիւնը նորա երակների մէջ չէ փոխվում, և քրիստոնէաբար, որովհետեւ քրիստոսը պատկանումէ և Պրոտեստանտին և Հային: Այս պարզ և պայծառ խօսքերը Հասկանալու համար, պիտոյ է լինել մի անհնարին խօթամտութեամբ ակնարկած, ամենեւին անտեղեակ այն կրօնի հոգուն և վարդապետութեանը, որ մեզ տուել է քրիստոսը ոչ թէ միայն շրթունքով անմտաբար խոստովանելու, այլ դորան կենդանացնելու մեր սրտի և հոգու մէջ. ոչ ապաքէն ինքը առաքեալը Պաւղոս, ասումէ. «Ոչինչ է ի քրիստոս թլիստութիւն և անթլիստութիւն» այսինքն հրեայ և հեթանոս, այլ սէր գործով յաջողեալ»: Իսկ միւս տեղ Առաքեալը նայելով քրիստոնէական ընդհանրական օրէնքին ասումէ. «Ո՞վ է Պօղոսն կամ ո՞վ է Ապօղոսն. ոչ ապաքէն ամենեքեան պաշտօնեայք Աստուծոյ են, և այլն: Աւետարանը չէ քարոզում երբէք, նեղսիրտ և նեղամիտ Մուրադեանցի պէս, թէ այլաժէս քրիստոնէայն մեզ քրիստոնէաբար եղբայր չէ, այլ նա մեզ պատուիրումէ ունենալ քրիստոնէական եղբայրութիւն դէպ ի այդ բոլոր բաժինները, Գուցէ Մահմետականութիւնը աւանդէր այդ կոյր ատելութեան օրէնքը և ոչ մարդկութեան սիրող Աւետարանը. և Պ. Մուրադեանցը քրիստոնէական կրօնի ուսման մէջ մնալով, չունի ոչինչ իրաւունք յառաջ բերել առանձնական կամքի հաճելի խօսքեր, որք դէպուղիդ հակառակ են Աւետարանի հոգուն և մի չար հերձուած ընդդէմ քրիստոնէական գլխաւոր և ամենապնդին պատուիրանին, որ է ընդհանուր եղբայրասիրութիւն: Եթէ Պ. Մուրադեանցը ասումէ «Մեզ շատ զարմացնումէ Պ. Նազարեանցի յառաջ բերած վճռական խօսքերը և որչափ մտածումենք, այնչափ անհնար է լինում մեզ համոզվելու, որ հիմնաւոր փաստերի վերայ՝ հաստատուած բռններ լինին նորա ասածքը Հայերի համար»: ապա շատ առաւել և առաւել զարմացնումէ մեզ Պ. Մուրադեանցի յատուկ ասածը. մանաւանդ մեծ տարակուսանքի մէջ է ձգում մեզ նորա յաւելուածը «Հայերի համար»: Երեւի, Պ. Մուրադեանցը խոստովանումէ Նազարեանցի խօսքերի ճշմարտութիւնը, որովհետեւ աւետարանական բանի վերայ են հաստատուած, բայց այս ճշմարտութիւնը վերաբերելով դէպ ի Հայերը, պէտք էր այլապէս հասկանալ կամ պարզ ասել, աղճատել. այո, մի այսպիսի եզրակացութիւն որ հետեւումէ Պարոնի խօսքերից, տալիս է մեզ մի տխուր ապացոյց թէ որքան թոյլ և ստորին էր նորա հասկացողութիւնը այն կրօնի, որի աշակերտ էր ասում իւր անձը իբրեւ քրիստոնէայ: Աւետարանը, որի հիմնաքարը դրած է ճշմարտութեան և դէպ ի հասարակաց մարդկութիւնը սիրոյ վերայ, որի պատուիրանքը մի և նոյն են, թէ օտարի, թէ ազգականի, թէ տկարի, թէ զօրաւորի, թէ հարուստի և թէ աղքատի համար, — Աւետարանը, որ իւր տինգերական հոգւով ստացել է համաշխարհական պատմութեան մէջ այն հոյակապ խորհուրդը, այն բարձրաստիճան, գերազոյն գահը բոլոր տէրու-

Թիւնների օրէնսդրութեան մէջ — ինչպէս կարող է նորա ճշմարտութիւնը վերաբերութեամբ առ մի ազգ լինել այսպէս, իսկ վերաբերութեամբ դէպ ի միւս ազգ, այլապէս: Դորանով պիտոյ է քայքայվի Աւետարանի տիեզերական խորհուրդը, նա պիտի դառնայ մի մասնաւոր ուսումն, մի առանձին ազգային կրօն, մի հերձուած, մի սեկտա: Գիտէ՞ այս մի փոքր խոր բաները մեր սիրելի ընկեր Մուրադեանցը: Չէ՞նք տեսնում, միտ դնելով նորա միտքերի ընթացքին. բայց տեսնումենք յայտնապէս, որ նորա կրօնական հասկացողութիւնը շատ նմանութիւն ունի մահմետական Ղուրանի հետ, որ հրամայումէ այլապէս նայել մարդկութեան վերայ վերաբերութեամբ դէպ ի Մահմետականը և այլակրօնքը: Հայոց բոլոր ազգը շատ շնորհակալ չէր լինելու Պ. Մուրադեանցին, եթէ սա ազգ պաշտպանելու համար, կամ պարզ ասել, մի անձի դէմ խօսելու համար, ցոյց տար խարդախ այն Աւետարանը, որ բոլոր քրիստոնեայ ազգերի հետ ընդունումէ և Հայոց ազգը իբրև անխարդախ, մաքուր ճշմարտութիւն, իբրև ընդհանուր մարդասիրութեան օրէնք, և ոչ թէ միայն խորաբար դէպ իւր դաւանակից եղբարքը սիրոյ հրաման: Մեք լաւ հասկանումենք մեր ընկերի սխալանքների աղբիւրը, որ է նորա բուն ասիական հայեացքը մարդկութեան և քրիստոնէութեան վերայ, ուսման և կրթութեան չքաւորութիւնը, և այս պատճառով խրատ տուած կը լինէինք նորան ոտք չկոխել մատենագրութեան բեմի վերայ — որովհետև հեշտ բան չէ դա մեր օրերում, միայն թէ չկամէինք ուսանելուց յառաջ ուսուցիչ լինել ժողովրդին, որովհետև «կոյր կուրի առաջնորդ, երկոյքին ի խորխորատ անկանիցին»:

Պ. Մուրադեանցը, ինչպէս երեւումէ, շատ թոյլ հասկացողութիւն ունի և բնութեան օրէնքների վերայ, որովհետև չէ խոստովանում թէ արիւնը մարդու երակների մէջ անփոփոխ էր մնում, թէ և փոփոխվէին նորա կրօնի պայմանները, ըստ որում նորան շատ զարմացնումէ Գ. Նազարեանցի խօսքերը. «Հայը մեզ մնումէ եղբայր ազգաբար, ըստ որում Հայկական արիւնը նորա երակների մէջ չէ փոխվում, երբ նա դառնում է այլ եկեղեցու անդամ»: Եթէ մեք ընդդէմ ֆիզիոլոգիայի կանոններին Պ. Մուրադեանցի հետ գայթակղվէինք Գ. Նազարեանցի խօսքերից, կամ ուղիղն ասել, արհամարհելով ֆիզիոլոգիայի օրէնքը, ընդունէինք, որ մարդ իւր կրօնի ձեւերը փոխելով, փոխումէ և իւր ազգային արիւնը, ապա պէտք էր մեզ ընդունել, որ բոլոր Հայոց ազգի մէջ չկայ այժմ մեր հեթանոս նախահարց արիւնից մի կաթիլ, զոր օրինակ Հայկի, Արամի և միւսերի: Պէտք էր մեզ ընդունել նոյնպէս, որ քրիստոնէութիւնը մեր ազգային արիւնը մեղանից խլել է: Միւս տեղում Պ. Մուրադեանցը ընդունումէ, որ եթէ մի մարդ իւր ազգը Հայհոյումէ, ազգային արիւնը փոխվումէ: Ահա նորա բուն խօսքերը. «Ինչպէս անդամաղնութիւն անինք և խմանանք, թէ նորա երակների մէջ

Հայկական արիւն է վազում, երբ նորա բերանը հայատեցութիւն է խօսում ¹⁾»։ Պ. Մուրադեանցի խօսքերը մէք ընդունումենք իբրեւ բնութեան և գիտութեան վերայ երախայամիտ արհամարհանք, որովհետեւ ընդունելով այդպէս, մեզ պիտոյ էր թոյլ տալ նմանապէս, որ մի մարդ մի օրում կարող է շատ ազգի արիւն ընդունել և մերժել, որովհետեւ նա կարող է Ձէ ժամի մէջ շատ տեսակ փոփոխ միտք և զգացողութիւն ունենալ։ Պ. Մուրադեանցը ամենեւին չհասկանալով Գ. Նազարեանցի վերին, ազգային միութեան գաղափարը որ միայն կարող էր միաւորել որ և իցէ ազգի կրօնական պատճառով բաժանված սիրտերը, սար ու ձոր է ընկել, և ցաւումենք ասել, անզգաստարար իւր ածելով կրակի մէջ, փոխանակ ջուր և աւազ թափելու դորա վերայ։ Եթէ դեռ ևս չգիտէր Պ. Մուրադեանցը, ապա թող լսէ մեզանից. երկու եղբարք միմեանց հետ վէճ ունելով, կարող են միմեանցից բաժանվիլ, բայց բնութեան կապը մոտմէ անքակտելի։ Թէպէտ վերանումէր եղբայրասիրութիւնը։ Հայատեցութիւն ընծայել միայն Հայերին կրօնական բաժանման պատճառով, մեզ անտեղի է երևում, որովհետեւ դոյն բանը տեսանվում է կրօնաբար չբաժանուածների մէջ։ Եթէ մեր Հայերը լինէին տիրապէս եղբայրասէր, հայասէր, ազգասէր, մինչև այժմ մնալու էր ազգը տղիտութեան խաւարի մէջ, այլ սրտակից և ձեռնակից հոգաբարձութիւն եղած կը լինէր ազգի զաւակների ազգային կրթութեան և դաստիարակութեան վերայ, որ մինչև այսօր մնացել է ողորմելի կերպով ձգած երեսի վերայ։ Ոչինչ օգնելու չեն Պ. Մուրադեանցին այն խօսքերը, որ նա իբրեւ ապացոյց իւր առաջարկութեանը մէջ է բերում «եթէ այդպէս է, ասումէ մեր ընկերը, որ նա (այսինքն մարդ) լինումէ այն, ինչ որ էր, ապա ինչո՞ւ համար է նա մինը թողնում և միւսին յարում։ Ինչո՞ւ համար է նա փոփոխվում. մի՞ թէ տիմարութիւն և անմտութիւն չէ այս ²⁾»։ և այլն. վայր ի վերոյ խօսքեր, ամենեւին խառնալինդոր մտածութիւն, որպէս թէ ինդիրը այն բանի վերայ էր, թէ խտրութիւն կայ քրիստոնէութեան մէջ. քրիստոնէութիւնը ամեն տեղ մին է, բայց ոչ ամենայն քրիստոնէայք հասկանումեն քրիստոնէութեան հոգին, այլ մինը ստանումէ քրիստոնէական դաստիարակութիւն, է լուսաւոր քրիստոնեայ, բայց միւսը անունով միայն. քրիստոնեայն դառնալով միւս քրիստոնէական հասարակութեան անդամ, չէ ստանում մի նոր քրիստոնէական կրօն, որ չունէր յառաջուց, այլ միայն մի և նոյն քրիստոնէութիւնը, որ ունէր նա յառաջուց, բայց մեռած էր նորա համար, կենդանացնումէ, կամ գոնեայ կարծումէր թէ կարող էր այդ կերպարանքով պտղաբեր կացուցանել իւր կեանքի համար։

¹⁾ Երես 841:

²⁾ Երես 837:

Եթէ Հայը հրաժարվումէ իւր քրիստոնէական հասարակութենից և դառնումէ այլ քրիստոնէական հասարակութեան անդամ, դորա պատճառը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր Հայերիս պակասութիւնը քրիստոնէական դաստիարակութեան, որ կը լինէր հանդէս տալով Աւետարանին ժողովրդի մէջ, նորա իսկութիւնը պատշաճաւոր կարգերով հասկանալի կացուցանելով նորան։ Աւետարանը մին է, քրիստոնէական կրօնի իսկութիւնը մին է, որոշ որոշ են միայն դորա արտաքին կերպարանքը բոլոր ազգերի մէջ ըստ ազգային և տեղական պայմանների, որ շատ բնական է և շատ խելացի. ուրեմն մեր Հայը, մեր սիրելի Հայը, ի՞նչ պատճառ ունի նոյնը փոխել նոյնի հետ և այդպէս օտարանալ իւր ազգից և տեղէք տալ երկպառակութիւնների։ Այսպէս է խօսում մեր ընկեր Մուրադեանցը և սորանով վերջանումէ խնդիրը. բայց գիտութիւնը այս տեղ ամենեւին այլ բաներ է տեսանում։ Արօնական երկպառակութիւնքը շատ ցաւելի են ամենայն ազնիւ սրտի, այդ ատելի և գարշելի միանգամայն, բայց ցաւելով կարող չենք այս տեղ օգնել. պիտի որոնենք փնասի արմատը և բնաջինջ առնենք դորան։ Մեր Հայը ունի իւր աւետարանը, բայց այս սուրբ և երկնային գիրքը որի իրապքը և պատուէրքը պրօտեստանտական և այլ քահանայք անդադար հալումեն իւրեանց ժողովրդի ականջի մէջ, բոլորովին մի և նոյն է Հայի համար, ինչ որ փակած դրած էր Հայոց անշունչ գրքակալների վերայ։ Այն տգիտութիւնը, որ թագաւորումէ Հայի մտքի վերայ, փակել է նորա առաջն ամենայն ճանապարհ խորամուխ լինելու աւետարանի մէջ և ստանալու շինութեան և կենդանութեան անունը նորանից։ Հայի տառերով տպած Աւետարանը նորա համար մեռած է, որովհետև նորա կենդանութեան աղբիւրը անշունչ թղթերից դուրս չէ բղխում և չէ զովացնում նոցա ծարաւը Հայոց հոգեւորների շնորհով։ Ինչ բան, որ տգէտ ժողովուրդը միայն լսել է, որ կայ, կամ տեսել է փակած, չէ կարող համոզել նորա միտքը, և գրաւել նորա սիրտը։ Նա միայն արտաբուստ կարող է ընդունել նայելով բազմութեան ընթացքին, բայց հիմքը աւազի վերայ դրած լինելով, այսինքն սրտի վկայութեամբ չխոստովանելով այն ճշմարտութիւնքը, որ կան նորա մէջ, ըստ որում ոչ դք այդ ճշմարտութիւնքը չէ հասկացնում նորան, նա, ամեն մի հողմի շարժողութեամբ զղձվումէ և իլվումէ իւր տեղից։ Այո լինումն և այլ տխուր շարժառիթներ մինը թողելու և դէպ ի միւսը վազելու, այսինքն մի անարժան գահասիրութիւն, որով երբեմն մոլորովումեն Աւետարանի սպասաւոր տընտեսքն ևս, փառասիրութիւն, անկրօնութիւն, անբարոյականութիւն, արգարացի պատժի երեսից փախելը և այլն։ Այսպիսիների մասին շատ է խօսել Հիւսիսամիայլը և խօսումէ նոյնպէս յիշեալ յօդուածում։ Պ. Մուրադեանցը աչք չունի տեսանելու այն բաները որ դրած են նորա առաջն, և այդպէս սար ու դաշտ ընկած թափառումէ անխորհուրդ և աննպատակ, Պ.

Մուրադեանցը, ասելով թէ այլադաւան Հայը մեզ չէ համարվում եղբայր ազգաբար, որովհետեւ նա ատումէ ազգը, սորանից եղբակացութիւն է առնում, ապա և մէք կարող չենք համարել նորան մեր ազգակից եղբայր: Ուրեմն Պ. Մուրադեանցի ասածով, եթէ մի քրիստոնեայ ատումէ, հայհոյումէ, հալածումէ մեզ, մէք ևս պարտ ենք ատել, հայհոյել և հալածել նորան փոխարէն: Թողունք Գ. Նազարեանցի ամենեւին պլտեսակ ուսումը, թողունք մեր երանելի Հայր Լամբրոնացու գեղեցիկ քրիստոնէական խրատքը, որ նա իւր Ժամանակի, միմեանց հալածող և հայհոյող Հայերին ու Հռոմէներին տալիս է ասելով, «ով մտացի դու, ուր ուսար վերօք զվէրս բժշկելը»: Բայց Քրիստոսի երկնային բերանը և նորա Առաքեալ Պաւղոսը թող պատասխանէ Մուրադեանցին. «Լուարուք զի ասացաւ (ի Մովսիսէ) ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման: Այլ ես ասեմ ձեզ, մի կալ հակառակ չարին: Լուարուք ապաքէն զի ասացաւ. Սիրեսցես զընկեր քո և ատեսցես զթշնամին քո. Այլ ես ասեմ ձեզ, սիրեցէք զթշնամիս ձեր, օրհնեցէք զանիծիչս ձեր, բարի արարէք ատելաց ձերոց, և աղօթս արարէք ի վերայ այնոցիկ, որք լլկենն զձեզ և հալածեն, զի եղիջիք որդիք Հօր ձերոյ, որ յերկինս է: Եթէ սիրիցէք զայնոսիկ որ սիրենն զձեզ, զինչ վարձք իցեն, ո՞չ ապաքէն և մաքսաւորք զայդ գործեն: (Մատ. Գլ. 5, համ. 37 — 40): Ուրեմն թող մեր ընթերցողը համեմատէ այս ուսումը Պ. Մուրադեանցի ուսման հետ և ապա դատաստան առնէ, թէ Նազարեանցի գրուածքը ի՞նչ հոգու որդիք են և Մուրադեանցինը ի՞նչ հոգու: Ասենք և աստուածային Պաւղոսի ծանրածանր խօսքերը. Թ. առ Կորնթ. Առաջին, Գլ. 13, 4—7: «Սէր երկայնամիտ է, քաղցրանայ, սէր ոչ նախանձի, ոչ ամբարհաւաճի, ոչ հպարտանայ, ոչ յանգնի, ոչ խնդրէ զիւր, ոչ գրգռի, ոչ խորհի զշար, ոչ խնդայ ընդ անիրաւութիւն, այլ խնդայ ընդ ստուգութիւն. ամենայնի տեէ, ամենայնի հաւատայ, ամենեւին յուսայ, ամենայնի համբերէ»: Ահա մեր քրիստոնէական օրէնքը, որ ամենեքեանքս Հայ, Յոյն, Կաթոլիկ և Պրօտեստանտ քրիստոնեայք պարտական ենք լցուցանել միմեանց հետ. այդպէս հրամայել է մեզ Քրիստոս և նորա առաքեալը. այսպիսի առաջնորդք ունեիով մեզ, կարող ենք անփոյթ առնել մի Մուրադեանցի օտարամիտ բարբաճանք: Բայց յառաջ դնանք, ոչ թէ բան ուսանելու մեր ընկեր Մուրադեանցից, այլ ցոյց տալու ազգին նորա ծուռ ու թեք վարդապետութիւնքը. Մուրադեանցը իւր մի քանի միւս խօսքերի հետ. «Կուռնկ. եր. 839, ասումէ թէ» չճանաչել նորա (մի քրիստոնէական առաքելահայ հիմն եկեղեցու) վարդապետութեանց ճշմարտութիւնը, նշանակումէ հեռանալ քրիստոնէական եղբայրութիւնից». մէք ոչ մի պարզ բան չենք հասկանում այս տեղ և մեր բարեկամի խառնափնդոր դատողութիւնքը այնքան մոքեր են ծնուցանում մեր մէջ, որ պիտոյ էր մեզ մի գիրք շարադրել և ոչ թէ մի ճառ, պար-

գելու նորա մութ զաղափարների հանդէսը, Պարոնը ասելով որ մի մարդ թէև քրիստոնեայ էր, բայց լինելով տգէտ, չճանաչելով Աւետարանի վարդապետութեան ճշմարտութիւնը, քրիստոնէաբար չէ մեր եղբայր, տեղիք է տալիս մեզ երկու տեսակ եզրակացութիւններ գործելու: Նախ, որ սորանով Պ. ինքը իւր ասածը հերքումէ, որովհետև, ընդդէմ իւր նախընթաց դատողութեան ցոյց է տալիս, թէ ոչ միայն հայ մարդը այլադասան քրիստոնեայ դառնալով, բաժանւումէ քրիստոնէական եղբայրութենից, այլև քանի որ նա տակաւին լուսաւորչական դասնութեան մէջ է, բայց անուսում է, տգէտ է, ուսմիկ է, չէ ճանաչում Աւետարանի վարդապետութեան ճշմարտութիւնը: Երկրորդ, հետևումէ նորա ասածից, որ մեզ պէտք է մեր քրիստոնէաբար եղբայր համարել նորանց միայն որք ճանաչումեն Աւետարանի վարդապետութեան ճշմարտութիւնը, ինչ ազգից որ լինին նոքա, ուրեմն ընդդէմ իւր ասածին Մուրադեանցը համաձայնումէ Գ. Նազարեանցին, այս անգամն հիմնւելով Աւետարանի վերայ, իսկ միւս կողմից սխալւումէ, որովհետև, եթէ մէք քրիստոնէաբար եղբայր համարենք միայն նորանց որք ճանաչումեն Աւետարանի վարդապետութեան ճշմարտութիւնը, այնուհետև հարկ էր անխղճաբար մերժել մեր քրիստոնէական եղբայրութենից այն բոլոր անդաստիարակ ժողովուրդը, փոքրահասակ երեխայքը ևս նոցա գիրկը տուած, որովհետև նոքա իւրեանց կեանքի զանազան պայմաններով չէին ուսել Աւետարանի վարդապետութեան բովանդակութիւնը, իսկ երեխայքը, բայց ի ծիծաղելուց և լաց լինելուց, ոչինչ չէին կարող առնել և հասկանալ, Բայց պէտք չէ մոռնալ, որ վստն մեր անբաղդութեան, Պ. Մուրադեանցի դատողութեամբ, մեզ պիտոյ էր դուրս ձգել մեր քրիստոնէական եղբայրակցութենից և շատ հայկական քահանայք, որք թէպէտ հովիւք էին կարգված ժողովուրդին, բայց ոչ թէ միայն չէին ճանաչում քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութիւնը, այլ դատտիարակութեան պակասութենից կարող չէին օրինաւոր կարգալ Աւետարանի խօսքերը. այս բանիս վկայ է բոլոր ազգը և նոյն իսկ Պ. Մուրադեանցը, Ուրեմն Պ. Մուրադեանցի հայեացքով, Հայոց քրիստոնէական եղբայրութիւնը ամբողջութեամբ մի քանի Աւետարանը հասկացող և նորա ճշմարտութիւնները ճանաչող անձինքի մէջ, Բռնակալ օրէնք, թշուառ քրիստոնէական եղբայրութիւն և անարժան մարդատեցութիւն, բոլորովին ընդդէմ մարդասէր Աւետարանի հոգուն, մի նորաձև ուսումն և օտար աւետարանական ճշմարտութենից: Ամենայն քրիստոնէական եկեղեցի առաքելահիմն է, կամ լաւ ևս ասել Բրիստոսահիմն. այս բանի վերայ ոչ ոք վիճում չէ. այդ առաքելահիմն եկեղեցու ճշմարտութիւնքը ճանաչել իւր ազգի մէջ և դորանց որոնել այլ ազգերի մէջ, ամենեւին անկարելի բան է, եթէ ճշմարտութիւնքը մի և նոյն են, որպէս արդարև են. բայց ընդհանուր քրիստոսահիմն կրօնի ճշմարտութիւնքը մի ազգի մէջ կա-

րող են լինել թագուցած գրուանի տակ և մնալամենելն անպտուղ, ապար-
դիւն, քրիստոնէական կեանքի մէջ, բայց մի այլ ազգի մէջ կարող են այդ
ճշմարտութիւնքը դաստիարակութեամբ և ուսմամբ դէպ ի հրապարակ
դուրս հանվիլ և հոգեպէս ու բարոյապէս անուցանել նորա կեանքը. այդ
տեղ ազգութեան վերայ չէ խնդիրը, այլ ճշմարտութիւն գտանելու ուր դա
բացայայտ էր կացուցած, մտննալի և ստանալի էր շինած: Քրիստոսի Աւե-
տարանի մէջ չկայ ազգային խտրութիւն, ամենայն ազգեր, Հրէայ, Հռոմա-
յեցի, Յոյն, Հայ ամենեւին հաւասար մարդիկ են և միապէս կոչուած դէպ
ի որդիութիւն Աստուծոյ. «Գուք ամենեքեան եղբայր էք և Հայր ձեր մի է.»
Թլխատութիւն ոչինչ է և անթլխատութիւն ոչինչ, այլ պահպանութիւն
Աստուծոյ պատուիրանացն. այսինքն ոչինչ է հրէութիւն և հեթանոսու-
թիւն, (ազգային խտրութիւնքը), այլ պահանջովմէ Աստուծոյ պատուի-
րանների պահպանութիւնք. Թուղթ առ Նորին զ 7, 19. Ուրեմն խնդիրը
ճշմարտութեան վերայ է. տուր ճշմարտութիւնք. քո ազգին, որ դրած է քո
փական և կաշկանդած աւետարանի մէջ, ապա ասա թէ քո Հայր մեղան-
չումե ազգի հոգուն, որոնելով այդ ճշմարտութիւնք այն տեղ, ուր բաց ու
արձակ է աւետարանի հանդէսը, Ոչինչ բան վճարվում չէ ասելով մի եկե-
ղեցու. — ԲԵՆԷՔ, այլ այդ առաքելահիմն եկեղեցին պիտի հասկացնվի ժո-
ղովրդին, պիտի կենդանացնվի նորա սրտի մէջ, պիտի խոստովանվի գործով
և արդիւնքով և ոչ թէ լոկ բառերով. Քրիստոս իւր աշակերտներին ասել է.
«Գնացէք, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոս», ուրեմն սխալվումն նոքա
որ քրիստոնէութիւնը չեն համարում ուսում և աշակերտութիւն, չեն հա-
մարում դաստիարակութեամբ տալի և ստանալի բան, այլ մի ինքնին, բնա-
բոյս լուսաւորութիւն մարդկային սրտի: Այո՛, քրիստոնէական կրօնը չէ
մտթիմատիկական գիտութիւն, բայց մի բարոյական ուսում, որ առանց
աշխատութեան, առանց արժանաւոր, ուսած ուսուցիչների ստացվում չէ:
Մեր կարծիքը այսպէս է. մինչև որ մեր Հայոց մէջ չկայ մի քրիստոնէական
դաստիարակութիւն, որով պարզվէին ազգի մէջ քրիստոնէական կրօնի ճշ-
մարտութիւնքը, անտեղի են դատապարտութիւնքը բնորդէմ աւետարա-
նախնդիր եղբայր, որովհետև կործանական են ազգային միութեան համար:

Պ. Մուրադեանցը բարկանալով հարցանում է Գ. Նազարեանցից թէ
«Դ՞ի՞ թէ տխմարութիւն և անմտութիւն չէ այս.» (Թողնել իւր եկեղեցին
և վազելը դէպ ի այլոցը): Տխմար և անմիտ հարցում մեր բարեկամի կող-
մից: Մէք ստիպուած ենք մտածել, որ Պարոնը իւր նկատողութիւնքը արել
է ոչ թէ Հիւսիսասիայի յօդուածը կարդալով, այլ մի քանի խօսք ուրիշից
կցկտուր լսելով, կամ մի բորբոքված ախտի մէջ կարդալով և ոչինչ չնկա-
տելով: Ո՞չ ապաքէն այդպիսի հարցման պատասխանը Հիւսիսասիայի հրա-
տարակողը շատ անգամ իւր ամսատետրակներում տուել է, և այն յօդուա-

ծում ևս, որոյ վերայ Պ. Մուրադեանցի նկատուով թիւնքն են, կրկնում և սաստկութեամբ, բայց անդսն ինչ ու անտեսանելի մեր բարեկամ Մուրադեանցին, ահա Վ. Նաղարեանցի բուն խօսքերը. «Յիմար և անխորհուրդ ուրացողներ, փառամոլ և շահախնդիր մարդիկ, ամեն ազգի մէջ և ամեն ժամանակ եղած են և Հայերի մէջ կարող են պղպիսիք գտանվիլ, Գոցա հետ գործ լուծի Հայոց եկեղեցին, թող գոքա, այդ փառած Հայերը, որ մի յառաջ գնան, կորչին, միանան որոնց հետ կամին, մեր հօգուտ չէ:» Կարծեմ, այս պարզ և անկեղծ խօսքերը կարող էին իսկոյն լուսուցանել Մուրադեանցի հարցումը, միայն թէ կամէր նա բան հասկանալ, միայն թէ արթնութեան երազի մէջ չկամէր նա վայրաբանել ըստ իւր հաճոյքի. ոչ ապաքէն Վ. Նաղարեանցի ասածքը քաջ ապացոյցք են սուղջամիտ հայրենասիրութեան, որով ոչ թէ միայն ջատագով չէ նա կրօնափոխներին և կրօնափոխութեան թեւադիրներին զանազան տեղերում, այլ առաջին թշնամին և ամեններեց աներկիւղ քարաձիգը պղպիսիների վերայ: Եւ այն անհասկանալի է Պ. Մուրադեանցի ընթացքը. թող նա սրբէ իւր խիղճը Աստուծոյ առաջ և, ինչպէս կարող է, բայց լոյս ցերեկով համարձակվիլ յափշտակել մի մարդու արգարութիւն, ասումենք, կարելի է միայն մի տեսակ մարդերի մէջ, որ զեռ ևս կարօտ էին Մուրադեանցի պէս ուսուցիչ մատենագիր:

Հառաջ գնանք մեր հայկական ցաւերը քրքրելով. Պ. Մուրադեանցը ասում է մեզ թէ յանձնառու էր ճշմարտութիւն որոնել, մի քանի մթնութիւններ պարզել, բայց շատ տեղ ջանադիր է նա, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ, այդ ճշմարտութիւնը խոր թաքցնել ստուծեան մոլոր անկիւններում: Աստուած տպ, որ նորա ընթացքը ինչէլ անգիտութեամբ, բայց ցաւելի է ասել, նորա յետին խօսքերը, ինչպէս կ'տեսանենք, տալիս են մեզ այդ մասին տխուր եղբակացութիւնների տեղիք:

Պ. Մուրադեանցը հրկարօրէն խօսելով Հայոց եկեղեցւոյ վերայ, ասում է «Հայաստանեայց եկեղեցին ունի այն քրիստոնէական ներողամիտ, անհալածասէր, անբռնարար հոգին, որ իրան մաղթանքներում, խնդրուածներում և քարոզներում աղօթում և առ հասարակ ամեն քրիստոնէի համար և այլն:» Հարցանումենք Պարոնից, ընդդէմ որի՞ն են ասվում այս խօսքերը Մուրադեանցի բերանով. եթէ ընդդէմ Նաղարեանցին և նորան որպէս թէ մի նոր բան ուսուցանելու, թող ապա նոյն ինքն Մուրադեանցը բանայ աչքերը և կարդայ նորանից յառաջ գրած և նորա առաջն գրած, Վ. Նաղարեանցի անհամեմատ գեղեցիկ, ճարտար և ազդու ոճով գրածքը. այնուհետև հարկաւոր էր լինելու օտարի խօսքերը կրկնել և բաց ի դորանից պարտաւորել նորան անմոռութեամբ: Ահա նորա խօսքերը Հիւսիսամիջլի յօդուածի մէջ 307 — 308. «Հայոց եկեղեցին, իբրեւ քրիստոնէական եկեղեցի խոստովանելով այն քրիստոսաբարոզ օրէնքը սիրոյ, որ է մեծ և առա-

ջին պատուիրանքը քրիստոնէական հաւատի, թող մի քանի խաւարամիտ և խաւարասիրտ արեղաներ, որ ոչինչ բան չունին եկեղեցու հետ, միշտ եղել է լայնասիրտ և վեհանձն դէպ ի պլածէս և պլասովոր պլազգի քրիստոնեայքը:» Սորանից յետոյ ոչինչ մնում էր մեզ ասելու, եթէ ոչ, Պ. Մուրադեանցը մի Սերվանտէսեան Դօնքիխոտ շրջմոյիկ ասպետի պէս սար ու դաշտ ընկած, պատերազմ ունի հողմազացների թւերի հետ, որովհետև դգքա երևումէին նորան պատերազմողների գունդք: Յնովք, կրազական տեսիլք, բայց ոչ մատենագրութիւն մի խելացի հասարակութեան համար: Մէք ուրախ կ'լինէինք մի կերպով վարագուրելու մեր բարեկամի անզգաստութիւնը, միտք և խորհուրդ տալու նորա ընթացքին, բայց անկարելի է. Պ. Մուրադեանցը յանձնառու է լինում պարզել մի քանի մթութիւնների մարդաբանական համեստութեամբ, բայց պարզութիւնքը մթնացնումէ և աղաւաղումէ անմարդաբանական վատահումութեամբ: Ի՞նչ մթութիւն կարող է մի տեղ պարզել, ուր պարզութիւնը սիրելի չէ, և մի՞ թէ իրաւունք կայ պահանջելու Պ. Նազարեանցից պատասխանատու լինելու այն տեղ, ուր նորա պատասխանները Պ. Մուրադեանցի ականջին անլսելի են, ուր նորա պատասխանները, ձայն բարբառոյ են Հայոց անապատի մէջ: Յառաջ գնանք:

Պ. Մուրադեանցը փակակէտերով դուրս է բերում իբրեւ Գ. Նազարեանցի խօսքեր, բայց, դարձեալ իւր սովորութեան պէս, պլայլելով հեղինակի ասածը. «Եւ պարոն Նազարեանցը, գրումէ նա Կոստանկի մէջ, եր. 839, որ ասումէ, թէ Հայերը ինչ դաւանութեան կամենան թող պատկանեն, միայն թէ իւրեանց զրօշի վերայ գրեն. Եղբայրութիւն, հայրենասիրութիւն, միաբան անձնագոհութիւն հասարակաց հայրենիքի համար, այն բոպէին, երբ որ հաճոյ էր նախախնամութեանը փորձանք բերել Հայերի վերայ:» բոլորովին անհիմն և Հայի կեանքի մէջ չտեսնուած բաներ են, ինչպէս կարող է նշմարել Հայի պատմական կեանքին տեղեակ ամենայն մարդ:

Գ. Նազարեանցը երբէք չէ ասել և չէ ասում Հայերին ինչ դաւանութեան կամենան թող պատկանին. նա այդ խորհուրդը երբէք չէ տուել Հայերին: Եւ նա կրօնափոխներին, ու խտաբորութներին, ազգից և եկեղեցուց բաժանմոյներին արդարութեան քարերով հալածելուց յետոյ, ցոյց է տուել ոմանց փառամոլութիւնը ազգութացութեան մէջ, ոմանց անխորհուրդ կամքը և հայեացքը: Ով որ ոչ իբրեւ հրապարակի լուր, այլ ինքն կարգացել, դատել, քննել, տեսել է, կարող է վկայել այս մասին, կարող է ձեռք սրտի վերայ դրած վկայել, որ նա ազգի և եկեղեցու բոլոր անհարազատներին ցոյց է տուել իւրեանց մոլորութիւնը, փառամոլ հոգին. նա միշտ անվեհեր պաշտպան է եղել Հայոց եկեղեցու և Եջմիածնայ իրաւունքին այն միջոցում, երբ մի քանի նորաձեռններ կամենումէին պղտորել նորա պարզութիւնը: Հիւսիսասիայը իւր խօսքի զննարանը բաց արած հրեղէն

շանթեր է արձակել շարագործների վերայ, մի րուպէ մոռանալով անգամ, թէ պատուանդանը, որի վերայ կանգնած էր շանթաձիգը, կարող էր փուլ գալ նորա ոտքի տակ և պատրաստել հերոսին մի տրագիկական վերջ: Թող ընթեռնու Պ. Մուրադեանցը, միայն թէ ուսել էր ընթեռնու մտքով ու սրտով — Հիւսիսափայլի կրօնափոխ Նիկոլա Եպիսկոպոսի վերայ, ազգային եկեղեցու մէջ նորաձեռութիւն ներքսածողների ընդդէմ: Պ. Խուզարաշանցի անհարազատ հայեացքի վերայ ընդդէմ Հայաստանի եկեղեցու վարդապետութիւնների: Թող ընթեռնու Պարոնը նոյն իսկ Գ. Նազարեանցի բուն խօսքերը, որ luce clarius տպած են նորա յօդուածի մէջ, որպէս զի չունենար պատճառ իւր գլխից առասպելք շարագործու, և Գ. Նազարեանցի անուշովներս բերելու ազգային հրապարակի մէջ: Ահա թէ Նազարեանցը իւր յօդուածի մէջ Հիւսիսափայլ 1860 թ. Ամատետար 10, Էրես 309. ինչպէս է խօսում «Աստուած կամեցել է, որ Հայք լինին Հայք, այսինքն մի առանձնախօս ազգ, թող և պղպէս մնան դռքա, անշարժ և անփոփոխ, թող նոքա լինին հայրենասէր, լիաւորվին ոչինչ ազգի հետ, ոչ Յոյնի, ոչ Գերմանացու, ոչ Ֆրանսիացու, ոչ Անգլիացու հետ, որ ընդդէմ է Աստուծոյ կամքին, որովհետեւ նա բարի է տեսել որոշել հայ ազգը միւսից, տալով նորան այլ լեզու, այլ խօսք, այլ բարբառ բերանի: Յետոյ եր. 11. «Մօտերումն ևս Ռուսաստանի մէջ մի քանի վատթար, կարելի է ասել, անկրօն Հայեր, փառասիրութեան և օգտասիրութեան պատճառով աշխատումն և կը ցանկային օր մի յառաջ տեսանել Հայոց եկեղեցին միացած յոյն եկեղեցու հետ, պատճառ բերելով, թէ Հայոց եկեղեցին իւր արտաքին կերպարանքով, ունէր Յոյն եկեղեցու հետ շատ նմանութիւն, այլ և յառաջուց արդէն Հայոց հայրապետներից ոմանք ձեռնարկած էին միաւորելու այդ երկու եկեղեցիքը, թէպէտ գործը գլուխ էր եկել: Ապա եր. 13. «Յիմար և անխորհուրդ ուրացողներ, աւելացնում Գ. Նազարեանցը, փառամոլ և շահախնդեր մարդիկ ամէն ազգի մէջ և ամէն ժամանակ եղած են և Հայերի մէջ կարող են պղպխիք գտանվիլ, դոքա հետ գործունի Հայոց եկեղեցին, թող դռքա այդ փտած Հայերը օր մի յառաջ գնան, կորչեն, միանան որոնց հետ կամին, մեր հոգսը չէ:» Այսպիսի բառեր Նազարեանցի բերանից լսելուց յետոյ, արդեօք ինչ խորհուրդ ունի պատուելի Մուրադեանցի ասելը» Աստուծուն անհաճոյ և անախորժ չէ որ Հայք այն բարբառով և նոյն սովորութեամբ օրհնեն նորան և մեծացուցանեն նորա անունը, միայն թէ լինի հոգով և ճշմարտութեամբ:» Թողումենք մի փոքր, լոգիկայի հմուտ մարդերի վճռողութեանը: Ոչ Գ. Նազարեանցը անվեհեր համարձակութեամբ պաշտպանելով իւր եկեղեցու իրաւունքը և ամօթ ու նախաախնք կարդալով ազգութեան վերայ, այնուհետեւ յորդորում Հայոց ցրուած և իւրեանց մայրենի եկեղեցուց բաժանուած որ-

դէքը, տեղէք տալ խելացի մտածութեան, շմռանալ իւրեանց ազգային արեւակցութիւնը և եղբայրակցութիւնը, չքակտել այն սուրբ կապերը, որով բնութիւնը կրօնից յառաջ, որով ազգի պատմական ճակատագիրը պոքան դարաւոր ժամանակներ, ազգի մինչև այժմ միասին տարած ուրախութեան ու ցաւի յիշատակներով կապել ու լծորդել են Հայը Հայի հետ որպէս մի գերդաստանի որդիք: Գ. Նազարեանցը ոչ թէ կամենումէ ճեղքել ազգը, այլ այն ճեղքը, որ ընկել է ազգի մէջ կրօնաբար, ազգային միութեան կապով միաւորել և բժշկել սիրով: Եւ արդեօք որ խելացի մարդը կարող էր այս խնդրի մէջ այլապէս դատել և այլապէս խօսել, քան թէ արել է Գ. Նազարեանցը, ու շաղիւր լինելով ազգի ընդհանուր օգտին, պատուելով Աւետարանի խօսքը, ազդողապէս յիշեցնելով Հայերին ազգային եղբայրակցութիւնը, նոցա հասարակաց պատմական ճակատագիրը պոքան դարաւոր ժամանակներով: Մէք, և ամենայն խոհական Հայ մեր հետ, կարծումնք, ոչ, խառտովանումնք հոգով, որ կրօնը ազգի համար է և ոչ թէ ազգը կրօնի համար: Գ. Նազարեանցը ասումէ. «Ազգը միապէս պատկանումէ և լուսաւորչականին և Վաթողիկին և Պրոտեստանտին. ուրեմն թող այդ երեք ազգային բաժինները իւրեանց դրօշի վերայ արձանագրեն այս երեք բառը, որպէս նոցա կենալք թանգագին աւածք, որպէս նոցա աչքի բերք, Եղբայրաբնութիւն, հայրենաբնութիւն, Բռնաւորութիւն հասարակաց հայրենիքի համար, այն բոլորին երբ որ հաճոյ էր Նախախնամութեանը փորձանք բերել Հայերի վերայ:» Այս խօսքերը, պարզապէս, առանց կարօտ լինելու որ և իցէ մեկնութեան, ցուցանումն, որ հեղինակը հոգւով ցաւումէ այդ ազգային բաժինների վերայ. նա ցանկանումէ այդ ազգային բաժինները անփնասակար կացուցանել, ընդդիմադրելով զոցա ազգային միութեան գաղափարը, որ այդպէս ոյժ ստանայ ազգութիւնը, և ոչ թէ ամէն մի բաժինը իւր անձը որոշելով ազգի ամբողջութենից, միախառնվի օտար ազգերի հետ որոնց դաւանակից էր: Գ. Նազարեանցը տեսնումէ, որ հայկական տգիտութիւնը խառնումէ կրօնը ազգի հետ, Հայը շահախնդրութեամբ և փառամոլութեամբ կամ այլ շարժառիթով բաժանվելով հայկական եկեղեցու կրօնական միութենեց, բաժանվումէ և ազգային միութենից, որ շատ անօրինակ բան է աշխարհի պատմութեան մէջ և շատ սովորական տգիտութեան պատմութեան մէջ: Գ. Նազարեանցը տեսնելով թէ տգիտութիւնը շփոթութումէ միմեանց հետ ազգ ու կրօն ասած ջոկ ջոկ բնութեանց, յորդորումէ Հայերը ոչ թէ թողուլ հայութիւնը, հայկական եկեղեցին, այլ կրօնաբար հեռացածներին ևս քարոզումէ «Եղբայրաբնութիւն, հայրենաբնութիւն, Բռնաւորութիւն անչափազանց հայրենիքի համար, այն բոլորին, երբ հաճոյ էր Նախախնամութեանը փորձանք բերել Հայերի վերայ:» Ասա խմանումէ, որ կրօնական ճեղքութեան մէջ անարժան էր թաղել ազգը, և այդպէս քակտել ազգային ամբողջութիւնը:

«Հայոց նախահայրքը, ասում է Գ. Նազարեանցը, մինչև 3 դարը քրիստոսից յետոյ հեթանոսք էին, մեր պժմեան Հայերս քրիստոնեայք, այս պատճառով մեր չենք հայհոյում նոցա յիշատակը, չենք ասում թէ նոքա իբրև հեթանոսք չէին Հայք և մեր իբրև քրիստոնեայք չենք նոցա արին, նոցա զաւակք. ուրեմն ազգը, ազգակցութիւնը, ազգասիրութիւնը մնում է և պէտք է մնայ անփոփոխելի, թէև փոփոխում է կրօնը:» Այս բոլոր առողջ դատողութիւնների ընդդէմ ինչ ենք լսում Պ. Մուրադեանցի բերանից. «անհէ՛տ և բարբա՛ր չա՛յ է ինչի՛ մէջ լսե՛նք ինչ քոս, ասում է նա, ինչպե՛ս խոր է նշմարել չա՛յ պարտաւ ինչի՛ տեղեւո՛ւ միշտ է հորը:» Իսկ մեր ասումենք և կ'ապացուցանենք, թէ այդպիսի աչքով նայել են և կը նայեն այնպիսի մարդիկ, որք բոլորովին անտեղեակ են աշխարհիս պատմութեան իրողութիւններին, թէ Հայոց և թէ միւս ազգերի կեանքի մէջ. միայն մեր բարեկամի պատճառ արանու թեկնից մեր նկատու մենք պսքան. Նա կամենում է, որ, ինչպէս Հայոց անկիրթ բազմութիւնը իւր սխալ հայեացքով մինչև պժմ ազգ ու կրօն շիտթել է միմեանց հետ, այնպէս ևս ընթանայ այսուհետև, և գիտութիւնը երբէք չվիճարկել ընդդէմ այդ հայեացքին. տխուր պահանջողութիւն, Հարցանու մենք Պ. Մուրադեանցից. «Եթէ եղբայրասիրութիւնը, հայրենասիրութիւնը և միաբան անձնազոհութիւնը հասարակաց հայրենիքի համար» անհիմն և անկարելի են Հայերի կեանքի մէջ» ապա ո՞ր բաները հիմնաւոր և կարելի են նորա դատողութեամբ. մի՞ թէ կամէր նա լոյս ցերեկով խրատ տալ Հայերի ազգաբաժիններին միմեանց միս ուտելու, միմեանց ատելու, միմեանց հալածելու, ազգը երեսի վերայ ձգելու այն միջոցին, երբ հաճոյ էր Նախախնամութեանը փորձանք բերել հասարակաց հայրենիքի վերայ: Խոստովանում ենք. մի օտարոտի դատողութիւն, մի նորանշան նկատողութիւն և ոչ հարգաւել հոգեդարձութիւն, այլ արդէն տմարդի վստահութեամբ:

Այն թէ կարելի է գիտութիւնը մինչև այս աստիճան գետնի զարկել մի հասարակութեան առաջ, որ ինքը այսպիսի խնդիրների վերայ չունենալով ոչինչ առողջ գիտնական հայեացք, կարօտ էր բան ուսանել իւր մատենագրից, բայց այդ մատենագիրը փոխանակ պարզելու, լուսաւորելու ազգի պղտոր տեսութիւնը, ևս առաւել պղտորում է և խաւարեցնում նորան. մի՞ թէ այդ ազգային, յառաջդիմութիւն է, մի՞ թէ Հայոց ազգը այդպէս մի քայլ կը մօտենայ իւր համաշխարհական կոչմանը: Այլ. մեր ստիպուած ենք ասել այս տեղ թէ մեր բարեկամ Մուրադեանցը մարդավայել համեստութեան դիմակն առած երեսի վերայ, տմարդի անհամեստութեամբ, Գ. Նազարեանցի քարոզած սէրը մեկնում է ատելութիւն, հեղուկութիւնը բարկութիւն, միութիւնը երկպառակութիւն, եղբայրասիրութիւնը եղբայրատեցութիւն և այլն. եղբայր Մուրադեանց. մեր կարգալով Գ. Նազարեանցի

խօսքերը, զգուժներ և խոստովանումներ, որ նորա մաքի սուրբ խորհուրդն է, այդ ազգային երեք ճիւղերը հիւսել և ամրապնդել մի անբաժանելի ազգային ընդհանրական հոգով, բայց ձեր խօսքերից կարող ենք միայն հետևեցնել այսքան, որ դուք կամենումէք քանդել, աւերել, կտրել և պատառել միմեանցից հայկական սիրտերը, թէպէտ դուք իբրև քրիստոնեայ անձն, իբրև մարդ, չունիք ոչ պատուէր և ոչ իրաւունք մի քրիստոնեայ եղբայր միւս քրիստոնեայ եղբորից, մի ազգ իւր ազգի զաւակներից կրօնի անուամբ միմեանցից պատառելու:

Այո, շատ մարդիկ շատ բաներ են խոստանում գեղեցիկ բառերի տակ, իւրեանց վերայ գեղեցիկ ածականներ շարելով, միւսերի վերայ ամենատեղ. բայց թէ այդպիսի մարդիկ նայէին իւրեանց վերայ նոյն աչքով, որով նայումէին միւսերի վերայ, իսկոյն կը տեսանէին թէ իւրեանց բերանում կրած մարդավայել համեստութիւնը անաչառ քննողութեան կշիռի մէջ քանի մնալ ծանրութիւն ունէր:

Շատերի սրտի մեծ ցաւի համար, նոր համրաները կոստանդնուպօլսից ասում են, որ մեր եղբայրակիցքը այն տեղ շարժվել են գէպ ի այն գեղեցիկ մտախոհութիւնը և զգացողութիւնը, որով հոգևորված ցանկանումէր Գ. Նազարեանցը որ մի յառաջ տեսանել, թէ կրօնական այլևայլութիւնը տեղիք էր տուել ազգային միութեան և եղբայրակցութեան վերին գաղափարին: Եւ արդարև լսումէնք, թէ մեր սիրելի եղբայրքը Տաճկաստանի մէջ հասկացել են միմեանց իրաւունքը, զաշն են դրել թողուլ կրօնական խնդիրները և պաշտպանել Հայկական ազգը և նորա օգուտը որ, իբրև կրօնի հետ անխառն խնդիրներ, պատկանում են միասպէս երեք ազգաբաժնին ևս: Յոյս ունինք, որ այս գեղեցիկ համրաները շուտով ստուգվին և տարածվին մեր Ռուսաստանի մէջ եղած ժողովրդի մէջ, այնուհետև զուցէ տեղիք կ'ընենք աւելի ընդարձակաբար խօսելու այս երևելի ազգային խնդրի վերայ: Այո և Գ. Նազարեանցը, թէպէտ մի քանի միակողմանի, ամեն բանի մէջ ատելութիւն նկատող անձինք աշխատեցին և աշխատում են միշտ թիւր մեկնել նորա խօսքերը ամբօխի ականջին, կը տեսանէր, որ իւր ճշմարտաբարող ձայնը արձագանք է յառաջացուցել մեր եղբայրակիցների սրտի մէջ օտար աշխարհում: Մեր չունինք տարակցոյս, որ ժամանակը այսպէս պէտք է վճռէ այս խնդիրը: Գ. Նազարեանցի միւս ազգային խնդիրները ևս, սկզբումը տկար սրտերի վերայ ահա ու զող ձգեցին, բայց առ սակաւ սակաւ յաղթեց ճշմարտութիւնը, որ իւր կշիռը և խորհուրդը չէ փոխում ոչ մի ազգի մէջ «Մեր մեր կողմից տեսանելով, ասումէ՞՞ Մուրադեանցը, թէ՞ Վ. Նազարեանցը առհասարակ ժողովրդի զգացմանց հակառակ կողմն ընթանալով, արհամարհումէ հասարակաց ձայնը, ոմանց տգէտ, ոմանց խաժամութ, ոմանց հալածասէր և անխոհեմ անուանելով և, այն ստիպվում ենք ձայն բարձրացնել:» Այդ ինչ

Հասարակաց ձայն է, որին հակառակ է ընթանում Նազարեանցը. անկիրթ բազմութեան կարծիքը. ոչ. հասարակաց ձայն և կարծիք կարող է միայն լինել մի կիրթ և լուսաւոր հասարակութեան մէջ. և այդ տեղ այդ կարող էր լինել մատենագրութիւնը հասարակաց ձայնի և կարծիքի թարգման. բայց ուր չկան այդ պայմանքը, այն տեղ գիտութիւնը և գիտնական հեղինակը կարող չէ հակառակել շատ անգամ ժողովրդի հայեացքին. Գորա վերայ երբէք զարմանալու տեղիք չկար մեր բարեկամին, եթէ գիտէր նա թէ լըսը միշտ պատերազմ ունի խաւարի հետ, գիտութիւնը սոցիտութեան հետ. այդ ընդհանուր կանոն է ամեն ազգի մէջ և բնութեան օրէնք. Թո՛ղ Պ. Մուրադեանցը, միայն թէ ունէր այնքան կրթութիւն, ուսումնասիրէ եւրոպական ազգերի պատմութեան յիշատակարանքը, այնուհետեւ վերահասու կը լինէր, թէ ի՞նչ ջերմ պատերազմներ ունեցել են ազգերի մատենագիր, ուսուցիչքը անուս ժողովրդի գաղափարների հետ. Աթէ մարդկութեան աստուած ծնդէն վարդապետը քրիստոս ստիպուած էր հակառակ դուրս դալ մարդերի կամքին, ամենախիստ խօսքերով յանդիմանել Փարիսեցոց կեղծաւոր և աշիրաւ բարբոս վարքը, «կոյր առաջնորդներ և իժի ծնունդներ» ասելով նուցա, ապա Պ. Մուրադեանցի դատողութեամբ պէտք էր մեզ բամբասանել քրիստոսն ևս, ըստ որում մարդահաճութեամբ խունկ չէ ծխել հպարտ և կոյր Հրեական ազգին. Այս պարի՛նչ խօսքեր են, որ մեր օրերում լսումենք Մուրադեանցի բերանից. մի ուսուցիչ պարտ է կատարել կամքը իւր խաւ կամիս աշակերտի, որ ինքը չգիտէ իւր լաւն ու վատը և յօժար է խաղալ իւր տղայական խաղերը և մնալ այն սոցիտութեան մէջ, ուր ծնել էր, քան թէ կոտորել իւր խաղասիրութեան կամքը և բան ուսանել. վարվել անկիրթ ժողովուրդի կամքով և հայեացքով, նոյն էր որպէս թէ մտածել և զգալ և դատել այնպէս. ինչպէս ժողովուրդը. Այնուհետեւ պիտոյ է վերջանայ ամենայն դատարարակող ազգեցւոյ թիւն, մատենագիր կողմից հասարակութեան վերայ, ըստ որում մատենագիրը կատարումէր միայն հասարակութեան հաճոյքը, դատումէր և խօսումէր, ինչպէս սիրելի է հասարակութեանը. Այս մատենագրութիւնը ամենայն ազգի մէջ պարտ է լինել հասարակութեան մտածող և բանադէտ մարդերի կարծիքի և հայեացքի յայտարար, բայց ոչ մի անկիրթ բազմութեան խախտ թիւի կարծիքի և հայեացքի. Այդպէս ո՛րքն ազգ կարող չէ յաղա՛ց գնալ և յաղա՛ց չէ գնացել. այս բաներին անտեղեակ է մեր բարեկամը. Թո՛ղ տալ մի սոյալ ժողովուրդ իւր յատուկ կամքին, կամ թէ փնջիպայել նորա հիւանդոտ անձնասիրութիւնը, նորա ձգտողութիւնքը դէպ ի հեղգամտութիւն, նոյնպէս է, եթէ մի հիւանդի տայինք նորա սրտի խնդրածը. նա խնդրումէր մեզանից քաղցը մեղը, անոյշ գինի, աղի ձուկն և, Ամառնա՛ծ գիտէ, ի՞նչ հազար ու մի ուտելիք. բայց ոչ մի լո՛ժիչ, որին յան-

ձևած էր հիւանդի հոգաբարձութիւնը, կարող է զօհել հիւանդի կեանքը, նորա հաճոյքը կատարելու համար:

Խողովը բոլոր աղայական զբոյցները մեր բարեկամի որ երեխաների ժողովի մէջ կարող էին իրրև խաղ տեղիք գտանել և դատարկ ժամանակ լցուցանելու նիւթ տալ, բայց այրաբար մտածող մարդերի մէջ ամենեւին ծիծաղելի են, Գարձուցանէր մեր ուշադրութիւնը այն նիւթի վերայ, որ աւելի մեծ խորհուրդ ունի Գ. Նազարեանցի յօդուածի մէջ իրրև ամենամեծ խնդիր հայկական կեանքի և գլխաւոր նիւթ Պ. Մուրադեանցի նկատմունքին, Պ. Մուրադեանցը փակակէտների մէջ որպէս թէ դուրս հանելով Գ. Նազարեանցի խօսքերը, ասումէ. « Լայոց եկեղեցին պէտք է մի թէփորմ առնէր ոտքից մինչև գլուխ, այսինքն մի աղբու վերանորոգութիւն Աւետարանի հաստարմատ հիման վերայ, և, կլանող ժամանակին դիմանալու համար, անպատճառ պիտոյ էր նորան նորոգել իւր հնացած և մաշված կենդանութիւնը, միտ զնելով յառաջադէմ մարդկութեան պիտոյքներին: » Նախ կըրկնումենք, որ ոչ մի նկատողութիւնք առնող օտարի գլուածի վերայ իրաւունք չունի փոխելու. հեղինակի մի կէտն անգամ, ուր մնաց, բառերը և ամբողջ միտքը փոխել, յաւելացնելով այն բանը որ չկայ, գուրս ձգելով այն, ինչ որ բանի իմաստն է. ինչպէս երևումէ, Պ. Մուրադեանցը դեռ ևս չգիտէ, որ մի ստորակէտ անգամ զգուշի խնդիրների մէջ, որպիսի են կրօնականքը, շատ տեղ բանի միտքը յեղափոխել է և դէպ ի հակառակն է շրջել: Գ. Նազարեանցի յօդուածը մի քանի անգամ, ներկայ լինելով և այլ անձինք, կարգացինք մեր և գտանք ահա այսպիսի խօսքեր. « Մեր մտածումները այսպէս. եթէ Լայոց եկեղեցին պէտք է մեր կլանող ժամանակին դիմանայ, պահպանվի, ապա անպատճառ պիտոյ էր նորան նորոգել իւր հնացած և մաշված կենդանութիւնը, միտ զնելով յառաջադէմ մարդկութեան պիտոյքներին. Լայոց եկեղեցին պէտք է մի թէփորմ առնէր ոտքից մինչև գլուխ, այսինքն մի աղբու վերանորոգութիւն Աւետարանի հաստարմատ հիման վերայ. ի հարկէ ներգործելով արմատից դէպ ի վեր, Եղեղբի և հօգիւրտներէ դուրս: » Այսպէս Պ. Մուրադեանցը մերի ամբողջութիւնը խանգարելով, յօդուածի իմաստը, մեկնութիւնը, պարզաբանութիւնը միջից հանելով, ինքը մթնացնում խնդիրը և յետոյ զարմանում հրապարակաւ խնդրի մթութեան վերայ, որ յառաջացուցել էր ինքը յատկապէս. բայց յետոյ ձեռնարկում վճռաբար դէպ ի վատարմէն և հերքել մի առաջարկութիւն որ երբեք հասկացել չէր. ահա Պ. Մուրադեանցի խօսքերը. « Բայց թէ ի՞նչ է նշանակում ոտից մինչև ի գլուխ թէփորմն, ի՞նչ է նշանակում հնացած և մաշված կենդանութիւնը, այս բանն այնչափ աղօտ, անմեկնելի և առանց յուսարմանութեան է թողնում, որ կասկածանքով և անխստահութիւնով ալեկոծվում, ապտանում:

է շատ մարդերի սիրտն և տեղիք է տալիս հակառակ կարծիքների և երկպառակ մտածութեանց: Այս հարցմունքի պատասխանները կարող էր ինկոյն գտանել Պ. Մուրադեանցը և նորա տարակուսած ընկերքը, կէս մի կարգալով նոցա աչքի առաջն դրած խօսքերը, որով Հիւսիսամայիի հրատարակողը պարզ և պայծառ յատկացնումէ ընթերցի իսկութիւնը, որ է ժողովրդի և հոգևորների դաստիարակութիւնը և կրթութիւնը, ինչպէս բարձրաձայն պահանջումեն մեր լուսաւոր օրերի պիտոյքը. այս է ահա նորա ինդրած ընթերցմը ողբից մինչև գլուխ (ժողովուրդ և հոգևորներ), ազգու փրանորդութիւնը Աւետարանի հաստատման հիման վերայ, որովհետև այլ դաստիարակութիւն և կրթութիւն կրօնի մէջ կարող չէր ևս լինիլ մի քրիստոնեայ ազգի համար, եթէ ոչ կենդանացնելով և պողարեր գործելով աւետարանական վարդապետութեան սերմերը հայկական կեանքի մէջ. դէս մի կարող էր Պ. Մուրադեանցը — բայց զուր է մեր պահանջողութիւնը — մտախոհ լինելով հասկանալ, որ քրիստոնէութիւնը մի կենդանի ծառ է մարդկութեան կեանքի մէջ, որ միշտ պիտի աճէ, ծաղկի և պողարերէ, օր աւուր աւելի խոր միջամուխ լինելով նորա անսպառելի կրկնային ճոխութեան մէջ և հանելով այն տեղից նոր սնունդ և շինութիւն քրիստոնեայ ազգերի կեանքի համար: Եթէ այս կենդանի ծառը աճում չէ, որովհետև նորա ջուր տուողը չկայ, եթէ այդ անսպառելի ճոխութիւնը թաղած է հողի տակ, մշակվում չէ, որ զարդարէ մի ազգի կեանք աստուածահաճոյ վաստակներով, եթէ մի ազգ ունի աւետարան, բայց, չգիտէ նորա բովանդակութիւնը, որովհետև այդ ազգի մէջ չկայ քրիստոնէական դաստիարակութիւն, ուսումն և գիտութիւն — ահա դորան է ասում Գ. Նազարեանցը հնացած և մաշուած կենդանութիւն, Հնացած և մաշված ասումներ այն բանին, որ չունի իւր առաջին պայծառ կերպարանքը, բայց հնացած ու մաշվածին տալ այդ պայծառ կերպարանքը, ասումներ նորոգութիւն և վերանորոգութիւն: Նոր քրիստոնէութիւն, նոր աւետարան, մի այլ հիմք, քան թէ միանգամ դրել է Գրիստոսը, ոչ որ պահանջում չէ, և Գ. Նազարեանցը երբէք ոչ այլ ամենայն բարեմիտ անձն մեր մէջ, Գ. Նազարեանցի հետ ունի լիակատար իրաւունք պահանջելու, որ այն ճրագը աւետարանի, որ մինչև այսօր Հայերի համար մնումէ գրուանի տակ, դուրս բերվի և լուսատու կացուցանվի խաւարի մէջ նստածների համար: Գ. Նազարեանցը և ազգի բոլոր բարեմիտքը նորա հետ ցանկանումեն, որ մեր սիրելի հայ քրիստոնեայքը ուսանին և ճանաչեն և կենդանացնեն իւրեանց կեանքի մէջ այն երանութեան սերմերը, որ կապած ու կաշկանդած, դրած են աւետարանի մեռած տառի մէջ. որպէս զի Հայոց քրիստոնեայ հասարակութիւնը վայելէ այն պարգևը, որ ունի նա Գրիստոսի ձեռքից, որովհետև այդ պարգևը չէ տուած մարդկութեանս, որ մեր դուրսից միայն նայէինք դորա վերայ, երկրպագէինք դո-

բան՝ որպէս մի անմերձենալի սրբութեան, այլ՝ զործ դնէինք դորան, մօտեցնէինք մեր սրտին ու հոգուն, ուսանելով համկանայինք դորա պատուականութիւնը, շինվէինք և նորոգվէինք դորանով։ Ով ականջ ունի լսելու, թող լսէ։ Մի ազգի պահպանութեան սիւնը, մի ազգի համաշխարհական կշիռ ու յարգ ստուղ պայմանը, լուսաւորութիւնն է, կրթութիւնն է մեր Եւրոպական օրերի ու գրութեանը համեմատ։ Մի լուսաւորութիւն և կրթութիւն քրիստոնէական հոգով, դորանով միայն դժ ու զօրութիւն կը ստանայ Հայ ազգը և կարող է մի օր կատարել մարդկութեան մէջ մի առաքելական վաստակ, որպէս մի առանձին արդիւնակատար անօթ հախախնամութեան ձեռքում։ Եւ մեր այնչափ չինք այդ մասին, միայն թէ ազգը ինքը ուսունէր ճանաչել իւր անձը, իւր կոչումը իրրեւ մի ազգի որ ունէր մի օր լցուցանելու մի համաշխարհական պաշտօն։ Գեւեւ ևս շատ հեռի է ազգը այս մեծ բարոյական նպատակից, բայց հեռաւորութիւնը չէ ոչնչացնում նպատակը. և այդ հեռաւորութիւնը մօտեցնել, ազգի ձեռքումն է։ . . . «Չարմանալի չէ, ասում է Գ. Կաղարեանցը, որ շատերը Հայերից անտեղեկ լինելով ազգային պահպանութեան մեծ խնդրին, ազգային եկեղեցին իրրեւ թէ պահպանելու համար խրատում են Հայերին թէ պիտոյ չէր մօտենալ օտար և քրոպական ուսման և գիտութեան, որպէս թէ իւր ընտանի տղիտութեան մէջ պահպանելով ազգը, է՛ւրապանվէր և եկեղեցին, հատուտ մնալով իւր հայրապետների գիրքի և կարգերի վերայ։ Յաւերացնում է՝ «Թշուառ պահպանութիւն»։ Կա ցոյց է տալիս, որ մեր ժամանակում ասիական տղիտութեան զենքով պատերազմել ընդդէմ՝ Եւրոպական գիտութեան և կրթութեան, անխորհուրդ բան էր, և թէ մի ազգ, մի ազգային հարադատութիւն այն ժամանակ միայն ունէր իրանուէր, յարգ և կշիռ աշխարհի հրապարակի մէջ, այն ժամանակ միայն կարող էր հանգիստակից լինել համաշխարհական գործերին, երբ որ ընդունել էր իւր մէջ Եւրոպական լուսաւորութիւն և կրթութիւն, երբ որ բարոյապէս և ինքնականապէս իրանուէր էր ստացել աթոռակալ լինելու համաշխարհական գործերի՝ խորհրդարանի մէջ։ Մի ազգի պահպանութիւն իրենդրել միայն նորա ազգային առանձին սովորութիւնների, ծեսերի, հաւատալիքի մէջ, առանց դաստիարակութեան, կրթութեան և նորոգութեան մեր նոր ժամանակի պիտոյքին համեմատ, մեզ այնպէս է թվում՝ որպէս թէ մի ազգային ասիական անշարժականութիւն համարէինք նոյն իսկ ազգը և միշտ ոտքի վերայ պահպանելով դորան, մոտեցնէինք, թէ պահպանումէնք ազգ և կրօն։ Այդպէս մոտձուսման և գոռուսման շատ ազգեր Ասիայի մէջ, բայց ի զուր. Եւրոպան իւր բարոյական և մտաւորական գերազանցութեամբ կ'ուտէ և կը կլանէ դորանց։

Կաղարեանցներ մեր ճառը, զուցէ արդէն չափից դուրս վաստակեցուցած լինելով լինթերցողների ուշադրութիւնը, — մեր ճառը որին առիթ էին

տուել մեզ մեր բարեկամի նկատողութիւնը: Եւր կարծիքը Պ. Մուրադեանցի գիտնական կոչման վերայ շատ տխուր է, և ցաւումենք որ նա անմարդավայրէ վստահութեամբ հանդէս է մտել խօսակու պնդիսի խնդիրներէ վերայ, որ շատ ու շատ վեր են նորա կրթութեան հորիզոնից, և պղպէս դործել է մի բարեկրնեան խառնակութիւն, նոր և չար մեղքութիւններ սերմանելով ազգի մէջ, պարզ և պայծառ կամայ թէ ակամայ միթացնելով և թիւր մեկնելով ազգի առաջը, և պղպէս ալէկոծելով ազգի սիրտը և նոր կերակուր տալով նորա պղտոր ամսերին:

Եւր լուռ մնացած կ'լինէինք, անտես առնելով Պ. Մուրադեանցի վայրի վերջ ասիական մտածութեամբ դատողութիւնը: Միայն թէ միտ դնելով մեր ազգի մէջ շատերի դրութեանը այս բոպէիս, որ իւրեանց տկարամտութեամբ դարձել են խաղաղիք ինքնակոչ, անուս մատենագիր ուսուցիչներէ ձեռքում, ոչ անարժան համարեցինք կատարել մեր պրական պարտականութիւնը, մի քանի խօսքով ընդդէմ դուրս գալ Պ. Մուրադեանցի նկատողութիւններին: Եւր արածը ամենեւին աւելորդ կ'լինէր մի լուսաւոր եւրոպական հասարակութեան մէջ, ուր կայ և ներգործումէ մի հասարակաց կարծիք, ուր մարդիկ ոչ թէ միայն գրագէտ են, այլ և մտածող և դատող, ուր լինումէ անաչառ և հանդարտ քննութիւն ամենայն խնդրի, յառաջդէմ գիտութեան լուսով: Բայց Ասիացոց մէջ, ուր պակաս են այդ պայմանքը, ցաւելի է ասել, որ շատ անգամ մի խօսքի տեղ, պիտոյ էր հարիւր խօսք դործ դնել, մի պարզ ճշմարտութիւն փոքր ի շատէ հասկանալի կացուցանելու ժողովրդին: Այս տեղ, ասես թէ, ամենեքեան պատրաստ են միթացնել և պղտորել ամեն մի ճշմարտութիւն, որ երբէք մի լուսի ճառագայթ ներս չմտանէ, որ տակից ու վերեւից և կողմերից ունէ չլինի, բայց միայն համատարած խաւար, մի անպարզելի խաւար: Տխուր մտածութիւնք. մէք կարծումենք որ աւուր յառաջ գնալ, բայց միւսերը նորանոր արգելք և խափանք դնումեն մեր ճանապարհի վերայ: Այնու ամենայնիւ անընկճելի է մեր հաւատք, որ Հայոց ազգի առողջ բանականութիւնը մի օր պիտի տօնախմբէ իւր յաղթութիւնը ասիական վայրենամտութեան վերայ:

ՅԻՒՔ ԱՆՆԱՆԵԱՆՑ:

(ԹԻՖԼԻՍԻՅ)

8 ին Յունվարի 1861 ամի:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆԱՌՐ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴԳՐՈՑԻ

ԳԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆԻ, ՄՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ,

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՄԵՃ.

Մի ազգի բաղդաւորութեան հիմքը դրած է նորա մանուկ սերունդի մէջ. այդ տեղից, իբրեւ իւրեանց բնական արմատից պիտոյ է վերաճեն կատարեալ մարդիկ, հարբ և ծնողք, քաղաքացիք տէրութեան, պիտանի անդամք հասարակութեան, յաջողակ գործակատարք կեանքի զանազան ասպարէզների մէջ: Մանուկ սերունդը այն անդատտանն է, ուր մի ազգ սերմանումէ իւր սերմերը և յոյս ունի մի օր կ'լինէ զոցանից պտուղ և արդիւնք: Ի այց է թէ մի ազգ հեռաստետութեամբ հոգացել չէ իւր անդատտանի մշակութիւնը և սնկարկութիւնը, անպոյթ է արել իւր զաւակների դաստիարակութիւնը և կրթութիւնը, ոչ տնկել է և ոչ ջուր է տուել, ինչպէս կարող է յուսալ ժողովել մի օր որ և իցէ հունձ, օր և իցէ պտղաբերութիւն. ինչպէս կարող է նա մտածել թէ ապագայումը յառաջանալու էին նորա մէջ արժանաւոր անձինք, բանագետ, հայրենասէր, ազգաշէն մարդիկ: Մի անդատտան, երկար ու ձիգ տարիներ անմշակ թողած, պիտոյ է լցուի ամենայն տեսակ մոլախոտներով. և արդարեւ չ'այոց անդատտանը ազգի անհոգութեամբ արդէն լցուել է փշերով ու սատասկներով, հազիւ թէ այս տեղ ու այն տեղ ցուցանելով մեզ մի քանի պիտանի բանջարներ: Այս դրութիւնը երբեք բարեփոխանալու չէ, քանի որ մեր սիրելի եղբայրակիցքը չկամէին բարեւա մնա ասել իւրեանց բուն ասիական դատողութեանը թէ «մեր պապերը եկել ու գնացել են, հանգիստ ապրելով իւրեանց համար, նորա երջանիկ էին առանց

ուսման և գիտութեան հոգսերի. ինչ որ մեր հալք եղել են, թող լինինք և մեք. ինչ հարկաւոր է աւելի գլխացաւութիւն, աւելի գրագիտութիւն. մեր որդիքը չեն դառնալու ոչ քահանայ և ոչ փիլիսոփայ»: Բայց թէ այսպէս ասելով և լսելով, որ թշուառութեան ծայրին ենք հասել մեր Հայերս, տեսնումէ ամենայն աչք ունեցող մարդ մեր մէջ. այսինքն մեր հայրական ծնողքը չկամելով իւրեանց զաւակները մի փոքր աւելի ուսմամբ շինել տիրացու, քահանայ կամ փիլիսոփայ, շինել են ազգը խկապէս մի անկիրթ բազմութիւն անպարզէս մարդերի: Բանի որ այս դրութիւնը տեսլու է, ինչ օգուտ կարող է բերել ազգին մեր նոր ժամանակների մատենագրութիւնը, և ինչ ասել է մատենագրութիւն արանց ընթերցող հասարակութեան: Թող մատենագրութիւնը գոհարներ թափէր բերանից, թող եւրոպական գիտութեան և ճարտարութեան ծաղիկները բերէր շարէր այն տեղ. ինչ խորհուրդ ունին դոքա մի ամենևին անպատրաստ աղբի համար. այն թանգագին ստացումները մարդկային հանձարի ընդունելու և սեփականելու իւրեան, հարկաւոր է ակորժակ, ամիրոփիչ աման, տամիք, մի խօսքով՝ դաստիարակութիւն և կրթութիւն, բայց սոցանից զուրկ է ազգը:

Նշմարտ, եղել է մի ժամանակ Հայոց սկանքի մէջ, որ Հայք ասիական բարբարոսների բռնակալութեան տակ կարող չէին մտածել ևս ուսման ու գիտութեան վերայ: Եւ առ էր նոցա պահպանել իւրեանց կեանքը և ընտանիքը յափշտակող և սլոժող ձեռքից: Բայց այժմ, փառք և գոհութիւն Ամենափրկչին, մեր Հայրենակիցքը թէ Տաճկաստանի և թէ Ռուսաստանի մէջ կարող են ապրել առանց թաղելու իւրեանց ձեռքի վատտակքը հոգի տակ առանց աների պատերի մէջ փակելու իւրեանց կին ու զաւակը. այժմ Հայիրը գոնեայ Ռուսաստանի մէջ վայելում են քաղաքական իրաւունք, պաշտպանված են օրէնքի զօրութեամբ անարդարութեան երեսից, կարող են իւրեանց վաճառական տառաւորքի ինչպէս հասկանումէին, յառաջ տանել և արծաթ ու հարստութիւնը վաստակել: Տէրութիւնը ոչ մի հայ վաճառականի ձեռնարկութեան միայն թէ ինքն Հայր ճանաչէր իւր օգուտը և խելացի կերպով վարէր իւր գործը. խաղաղարկու չէ այլ մանաւանդ քաջալերող և ձեռնառու Այժմու պայմանների մէջ, ասում են, կարող է Հայր մտածել իւր լուսաւորութեան և յարա-

ջաղիմութեան վերայ, իւր մանուկ սերունդի դաստիարակութեան
 և կրթութեան վերայ: Այս մասին ինքը տէրութիւնը իւր բոլոր
 հպատակների առաջն բացել է մի ընդարձակ ստուգարէզ. և Ուո-
 սաց գիտութիւնը հազարաւոր փողովակներով հեղեղի պէս թա-
 փումէ ժողովրդի վերայ լուսաւորութեան բարութիւնքը, իսկ մա-
 տենադրութիւնը ամենայն խնդիր մարդկեղէն կեանքի, քննութեան
 և բանաստեղծութեան տակ է ձգում, մինչև տէրութեան օրէնքը դիա-
 նական վերլուծութեամբ քրքրելով, յարդը ցորենից որոշելով, ժո-
 ղովրդի հին հայեացքը այս և այն հասարակաց խնդրի վերայ լու-
 սաւորելով և ուղղելով այժմեան յառաջադիմութեան չափով: Այս-
 պիսի թէ նիւթական և թէ իմացական աղատութեան հանդէսի
 մէջ Հայերի՞ն միայն արժան էր անիրոյթ և անգործ մնալ, առա-
 տահոս աղբիւրի մօտ նստած, մեռանել ծարուից: Վաւ լիցի. և
 Հայք, մեր սիրելի հայրենակիցքը — լսումեմ — կամին, այս պառ-
 աստ են մօտ բերել իւրեանց կուժ ու ստիճիւր և լցուցանել նո-
 րանց գիտութեան իւղով և ձիթով. և Հայք կամին մանանկից լի-
 նել այն ազնիւ մարդկային բարութեաններին, որոնց սեղանը պատ-
 րաստել է մեզ Ուոսաստանը, ինքն ևս ուշակերտուելով գիտուն և
 խնաստուն Աւրուպային: Այսպէս, մեր տախտակն անշարժութիւնը
 կը յաղթահարվի, մեր Հայերիս կեանքը կը ստանայ աւելի մխի-
 թարական պայմաններ, կը մտանէ եւրոպական յառաջադիմու-
 թեան օրէնքի տակ, և որպէս մի դաշար աճեցուն ոստ կը զուգա-
 ւորվի ընդհանուր մարդկութեան կենսածառի հետ: Բայց, այս
 բոլոր վերանորոգութիւնը և պայծառադարձութիւնը մեր հայկա-
 կան կեանքի անհնարին է առանց միտ դնելու արմատական պիտոյ-
 քին, որ է մանուկ սերունդի դաստիարակութիւնը և կրթութիւնը
 կենդանի ոճով դպրոցների մէջ: Ազգի գոյութեան և կեանքի ար-
 մատը լինելով մանուկ սերունդը, սորա վերայ իսկապէս պիտոյ է
 ժողովիլ և ամփոփել մեր ուշադրութիւնը. դա է այն խորհրդա-
 ւոր սերմը որ պարունակումէ իւր մէջ գաղաց ազգի կենսական ծառը
 իւր բոլոր ոտերով և ձիւղերով: Մեզ Հայերիս, մեր բազմապա-
 հանջ ժամանակներում, հերիք չէ միշտ գրազիտութիւն. մեզ և
 մեր մանուկներին հարկաւոր է գիտութիւն, գիտութիւն բազմա-
 մանեաց, գիտութիւն տեսական և գործական, որովհետև ոչ ա-
 մենայն մարդ միատեսակ կոչու մն ունի. ոմանք կամին լինել ուսում
 նականը, միւսերը վաստակաւորը, վաճառականը և արուեստա-

Լորբ: Այս բաղմամասակ պիտոյքը միասին լցուցանելու համար, ամենայն օրինաւոր դպրոց մեր օրերում ունի ընթանալու բաւական բաղմամասնեայ ոճով: Մեր Հայերիս համար ծնանումէ դժուարութիւն և մի այլ աղբիւրից. Հայը Ռուսաստանի մէջ չունի իւր ազգային դիտութիւնը, ուրիմն և ոչ դպրոցական շեղու, ըստ որում չունի առանձին քաղաքական կեանք, այլ կայուցանումէ մի փոքրիկ աննշան մասն Ռուսաց թաղաւորութեան. այս բառերովս կամէինք միայն տկարկել այս տեղ, որ Հայ մանուկներ ի դատարարակութիւնը Ռուսաստանի մէջ կարող չէ լինել միայնաբար ազգային. այդ ոչ կարելի է և ոչ ջանկարի. պատճառ, մեզ քաղաքական իրաւունք տուողը, պաշտպանող և պահպանող կարողութիւնը Ռուսաստանն է: Մեր Ռուսաց հպատակ ենք և այդպէս ամենայն քայլափոխում չըջապատած ենք ռուսական առեմափերայից, դործ ունինք Ռուսաց հետ. իբրեւ քաղաքացիք, ունինք նոցա հետ հասարակաց օգուտ և հասարակաց վնաս. Հայր մի մասամբ յարգելով և պահպանելով իւր ազգային առանձնականութիւնը, որ շատ գովանի բան է և պիտի մնայ անխառն, միւս մասամբ պարտական է հասկանալ որ նա, ինքն ըստ ինքեան, իբրեւ մի փոքրիկ աննշան մասն, առանց տերութենական ամբողջի, ոչինչ է, բայց իբրեւ մի ոտս կամ ճիւղ, հաստատված տէրութեան կենսամասնի վերայ, ստանումէ արդէն իւր խորհուրդը և կշիւը: Ուրիմն, միտ դնելով այս պայմաններին, որ և իցէ դպրոց հայկական մանուկների դատարարակութեան համար Ռուսաստանու հողի վերայ, պարտ է ըստ տէրութեան բանի կայսերը տալ կայսեր, ազգիներ ազգին, Աստուծուն Աստուծոյ: Թէպէտ այս կշիւը մեր Հայերի մէջ մինչեւ այս օրս պահպանուած չէ արդարութեամբ, կարելի է ասել, երկու կողմից ևս մեղանշելով, կամ բոլորը տալով կայսրին կամ թէ բոլորը պահանջելով ազգին. որ մեր կարծիքով ուղիւ չէ. ինչպէս հրամայել է մեր Տէրը, աստուածեղէն դատաւորը մարդկութեանս, այնպէս է արքայութեան կշիւը:

Այս բառերի գրողը երկու ժամանակ իւր կեանքի զանազան դրութենների մէջ նուիրելով այն խորհրդածութեանը թէ ինչպէս արժան էր իրագործել Հայոց մանուկների համար մի դպրոց, որ ազգի քաղաքական դրութեանը համեմատ, հոգար նորա մանուկների դատարարակութիւնը և կրթութիւնը Ռուսաստանի մէջ — այս բառերիս գրողը երկու ժամանակ ռուսամասիրելով և բոլորա-

կան գրուածներ դաստիարակութեան վերայ, որոշել է իւր մէջ հիմնարկել մի մասնաւոր գիտնական և գործական դպրոց Մոսկվայի մէջ, և այս մասին թոյլտուութիւն ստանալով տեղական մեծաւորներից, նախ և յառաջ դարձուցանում է իւր դէմքը դէպ ի իւր սիրելի ազգի հասարակութիւնը, հրաւիրելով նորան ի գործակցութիւն յիշեալ ձեռնարկութեանը: Այս գիտնական և գործական դպրոցը, որ սխալ բացվել Մոսկվայի մէջ, ունի ընդ հանուր խորհուրդ, ինչպէս այլ մասնաւոր դպրոցներ և արձակ է ամենայն ազգի մանուկների համար. բայց ուրախ կը լինէր դպրոցի բացողը տեսանել, որ մեր սիրելի Հայրենակիցքը ոչ թէ յետ կամէին մնալ օտարազգի ծնողներից, այլ կրկնապատիկ և երկրպատիկ չափով կամէին թիկունք դնուել մեզ պահպանելու դպրոցը: Հայերի առաւել բազմութիւնը այդ տեղ, ունի և այն խորհուրդը, որ կէսմի դաստիարակութիւնը և ուսումը յառաջ կ'երթար աւելի հաւասար քայլով, աւելի ընտանեկան ոճով, և կէս մի մեր աշխատութիւնը նուիրուած կը լինէր մեր ազգի մանուկների դաստիարակութեանը աւելի, քան թէ օտարների: Մոսկվայի մէջ, զանազան մասնաւոր դպրոցներում, օտարազգիների ձեռքի տակ դաստիարակվում են հայ մանուկներ Առիստու կողմերից. այդ տեղ, ինչպէս տեսանում ենք և ինչպէս կարելի է սպասել, հայկական լեզուն հանդիպում է մի խորթ մօր հոգաբարձութեան. մեր մանկունքը կամ մոռանում են իւրենանց հայրենական լեզուն, կամ շատ շատ, մի չքաւոր երկրորդական կերպով ուսանում են նորան, այն լեզուն, որ մեր ազգային հարազատութեան գլխաւոր հիմքն է. այլև այդ մանկունքը զուրկ են մնում մայրական եկեղեցու կրօնական ուսումից, որ այնքան մեծակշիռ բան է մանուկների դպար սրտերի դաստիարակութեան համար: Միտ գնելով այս տխուր իրողութեններին, մի պատճառ ևս յաւելանում էր հայրենասէր մարդու համար, հիմնելու Մոսկվայի մէջ մի ուսումնական պատասպարան, Հայոց ջրուած մանկունքը ժողովելու և դաստիարակելու ազգաիրական հոգաբարձութեամբ: Այժմ գտնք խօսելու մեր գիտնական և գործական դպրոցի օրախոսութեան և հանգամանքի վերայ:

Այդ դպրոցը, ինչպէս անուանակոչութիւնը ինքնին բացատրւում է, ունի լըուցանելու երկու նպատիկ խնդիր. այդ տեղ Հայոց մանկունքը կը պատրաստվին բուն գիմնադրական կարգով, որ կարողանան մոռանել Համալսարան, կամ թէ ստանալով այնպիսի

գիտութիւնք որ հարկաւոր էին վաճառականին և արուեստաւորին, կը մտանին գործական կեանքի զանազան ասպարէզների մէջ: Աւերոպական նոր լեզուների, այսինքն՝ ֆրանսիականի, գերմանականի, անգլիականի ուսումը — որովհետեւ դոքա մեր օրերում լուսաւորութեան աղբիւրք են և անհրաժարելի հարկաւոր ամեն կրթութեալ մարդու, թէ ուսումնականի և թէ վաճառականի — պիտի գտանէ մեր դպրոցի մէջ մեծ ուշադրութիւն, զինի Այ և Ռուս լեզուների որ մեր Այի համար լինելու են հաւատարմագէս մեծաւ կշիռ ուսանելիք, մինը որպէս ազգային, իսկ միւսը որպէս տէրութենական լեզու: Անգլուների ուսումը առ հասարակ Այերի համար թեթեւացնելու, հոգաբարձութիւն կը լինի, ընտիր բառարաններ, քերականութիւնք և ընթերցանութեան մատուցելու պատրաստելու և ապու աշակերտների ձեռքը: Վաստատութեան լեզուն դպրոցի մէջ կը լինի կիսով չափ հայերէն և կիսով չափ ռուսերէն, եթէ աշակերտները լինելու էին Այոց ազգից: Այկական ազգային ուսանելիք, որպէս հայրենական լեզու, հին և նոր, հայրենական ազգի պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, հայրենական մատենագրութեան պատմութիւն, կ'ուսուցանվին հայերէն: Ռուսաց տէրութեան օրէնք, ռուսերէն և հայերէն, որպէս զի Այոց մանուկը կատարելապէս տեղեկանաւ օրէնքին և իրաւունքին այն տէրութեան որի մէջ ապրումէր իբրեւ քաղաքացի և գործակատար էր: Այկական լեզուն, որպէս դաստատութեան նիւթ, կը բաժանվի երկու կարգ. հին լեզուն իբրեւ հիմք և արմատ այժմեան աշխարհագրութեան, սահմանաւ չափով կը կատարէ իւր ընթացքը, ինչքան կարելի է, վարժութեամբ կենդանացնելով նորան հայ մանուկի մէջ. նոր կամ աշխարհագրութեան լեզուն, ինչքան դա մինչև այժմ կանոնի տակ է ընկել մատենագրութեամբ և այսուհետեւ կարող էր կանոնաւորվիլ, միտ զնելով հին լեզուի քերականութեանը և ընդհանուր լոգիկային լեզուների, կը լինի դաստատութեան լեզու այն ուսանելի նիւթերի մէջ, որ հայրենական լեզուով կ'աւանդվին աշակերտներին: Աւերոպական, ռուս և մայրենի լեզուքը յատուցադէմ կացուցանելու դպրոցի մէջ, կը կարգվին որպէս վերականգնող, այդ լեզուքը քաջ խօսող մարդիկ:

Պայմանքը ընդունելութեան յիշեալ գիտական և գործական դպրոցի մէջ լինելու են այսպէս. կ'ընդունվին տղայք 10 ից մինչև 12 տարեկանք, թէպէտ կարող են լինիլ բացառութիւնք այս կա-

նոնից, եթէ կար սոխպողական հարկ. կատարեալ ընթացքը դպրոցական ուսման լինելու է 7 տարի, եթէ աշակերտքը կամէին մտանել համալսարան. միւսները կարող էին մնալ դպրոցի մէջ այնքան տարի, որքան հաճոյ էր ծնողներին — բայց 5 մինչև 6 տարի պարտալիլ ուսմամբ, շատ չէր մեր մանուկներին, եթէ կամէին լինել արժանաւոր գործական մարդիկ: Տարեկան թոշակը իւրաքանչիւր աշակերտի պահպանութեան և ուսման առանց հանդերձի է 300 մանէթ արծաթ, իսկ հանդերձով 400 ման. վճարը հատուցանելի է երկու բաժնով, այսինքն կէս կէս տարի յառաջ: Աշակերտները կը ստանան դպրոցի մէջ իւրեանց բոլոր պիտոյքը, անկողին, միատեսակ հագնելքը, ըստ կամեցողութեան ծնողների, մաքրութիւն. օրը երեք տեսակ առողջ կերակուր. դպրոցի մէջ կը լինի հիւանդանոց, օրինաւոր բժշկի հոգաբարձութեան տակ: Իւրաքանչիւր աշակերտ ընդունելութեան ժամանակին կը բերէ իւր հետ 12 շապիկ, 12 դուսպ շոր, մի ձմեռնային սպիտակ ասուեղէն ծածկոց մահճի, 6 երեսաբիկ, մի արծաթի սեղանադրդալ և չոյի զրդալ, այլև կը հատուցանէ դպրոցին 30 մանէթ վասն սուսքին հոգալի պիտոյքին և վասն զրքերի, բոլոր ուսումնաւորութեան միջոցին, քանի որ դպրոցում էր: Մկրտութեան, ծաղկահանութեան վկայագիր, այլև կեցութեան թուղթ Մոսկվայի մէջ, ինչպէս օրէնք է, պիտոյ է ունենայ իւր հետ ամենայն ուղարկած աշակերտ: Դպրոցի տղայքը գտանելու են ամենեւին հայրական հոգաբարձութիւն ուսումնարանի կառավարչի կողմից:

ՆՈՒԹՔ ՈՒՍՄԱՆ,

Ա. ԴՊՐՈՑԻ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՄԷՁ:

1. () րէնք Տեառն, որ կ'ուսուցանէ արժանաւոր քահանայ անձն, Մոսկվայի Հայոց եկեղեցուց:
2. Ընդհանուր Պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն հանդերձ Ստաստիկական տեղեկութեամբ:
3. Մաթեմատիկական աշխարհագրութիւն (կոսմոգրաֆիա):
4. Մաթեմատիկա (Թուարանութիւն, Ալգեբրա և Երկրաչափութիւն):
5. Ֆիզիկա:
6. Բնագատում գիտութիւն (Естественная История):
7. Ուսաց Օրէնք:

8. Լատինական լեզու հանդերձ պատմութեամբ Լատինական մատենագրութեան:
9. Հին և նոր Հայկական լեզու (հանդերձ համառօտ տեսութեամբ պատմութեան հին մատենագրութեան):
10. Հայոց պատմութիւն և աշխարհագրութիւն:
11. Սլաւոնական և Ռուս լեզու հանդերձ համառօտ տեսութեամբ պատմութեան ռուսական մատենագրութեան:
12. Գրանսիրական լեզուք հանդերձ համառօտ տեսութեամբ պատմութեան:
13. Գերմանական լեզուք հանդերձ համառօտ տեսութեամբ պատմութեան:
14. Բնգլիական լեզուք հանդերձ համառօտ տեսութեամբ պատմութեան:

ԴԻՒԹՔ ՈՒՍՄԱՆ:

Բ. ԴՊՐՈՑԻ ԳՈՐԾԱԿԱՆ ԲԱՃԱՆԻ ՄԷՁ:

1. () Բէնք Տեառն:
2. Համառօտ Պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն հանդերձ լիակատար ստատիստիկական տեղեկութեամբք:
3. Պատմութիւն վաճառականութեան:
4. Սլաւոնական հաշուարարութիւն:
5. Սլաւոնական հաշուապահութիւն:
6. Սլաւոնաշահական նիւթերի գիտութիւն:
7. Գիղկքա:
8. Բնապատում գիտութիւն:
9. Ուսաց Օրէնք:
10. Բնաշարժաբան լեզու, Հայոց, գրաբանութիւն հանդերձ:
11. Հայոց պատմութիւն և աշխարհագրութիւն:
12. Ուսական
13. Գրանսիրական
14. Գերմանական
15. Բնգլիական

Ծան. Մուղկու և Պարաւուն ուսանելու համար գրիւթ առանձին վճար 100 մանեթ տարեկան:

Մեր գիտնական և գործական դպրոցի մէջ լինելու ևս դաստիարակութիւնք օրը վեց ժամ, առաւօտու 9 ից մինչև 3 ժամը զինի ճաշու: 12 ից մինչև մինի $\frac{1}{2}$ ր կը լինի նախաճաշիկ: 4 ին հացկերութիւն և ժամ ու կէս հանգիստ և զրօսանք: Մնացած ժամանակը մինչև 9 ժամը կը լինին քաղուածք և կրկնութիւնք

առաժ դասերի և պատրաստութիւնք զպրոց օրի համար: Մի թե-
թե Երեկոյեան հացից յետոյ, 10 ժամին կ'երթան աշակերտքը հան-
գստանալու և առաւօտուն վեր կը կենան 6 ին: Ար լուացվին, կը
մաքրեն իւրեանց մազերը, կը հագնվին, կը հաւաքվին միասին և
կը կատարեն առաւօտեան աղօթքը, դպրոցի հոգաբարձուի ներ-
կայութեամբ: Ապա կ'ըմպեն իւրեանց թէն և կը պատրաստուին
դէպ ի դասատուներ:

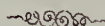
Այս տեղեկութիւնքը յիշեալ գիտնական և գործական դպրո-
ցի մասին, որ բացուելու է Մոսկվայի մէջ, հրատարակելով ի գի-
տութիւն մեր հայկական ծնողներին Ռուսաստանի քաղաքների
մէջ, ինչորումներ, ում հաճոյ է վերողբեալ պայմաններով յանձ-
նել իւրեանց զաւակները յիշեալ դպրոցի հոգաբարձութեանը, յա-
ռաջուց տեղեկութիւնք տալ մեզ, յայտնելով իւրեանց կամքը թէ
դպրոցի գիտնական կամ գործական բաժնումը կամէին դաստիա-
րակել իւրեանց որդիքը: Դպրոցի հոգաբարձուն ստանալով հար-
կաւոր ծանօթութիւնքը պատուելի ծնողների կողմից, անյապազ կը
յայտնէ նոցա թէ երբ կարելի էր ուղարկել աղայքը: Դամանակ
չորուսանելու համար, հարկաւոր է երկուստեք պահպանել ճշդու-
թիւն: Դպրոցի հոգաբարձուն տեղեկութիւն ստանալով զանա-
զան տեղերից թէ պատրաստ էին մօտ 30 տղայք, իսկոյն կը սկսանի
հոգալ հարկաւոր պատրաստութիւնքը ընդունելու ուղարկած ա-
շակերտքը:

Պետական Խորհրդական

Ս. Նալբանդյան,

2 ին Ապրիլի 1861 թուականի.

ՄՈՍԿՎԱ.

Դպրոցի հոգաբարձուի հացէն պսպէս է.

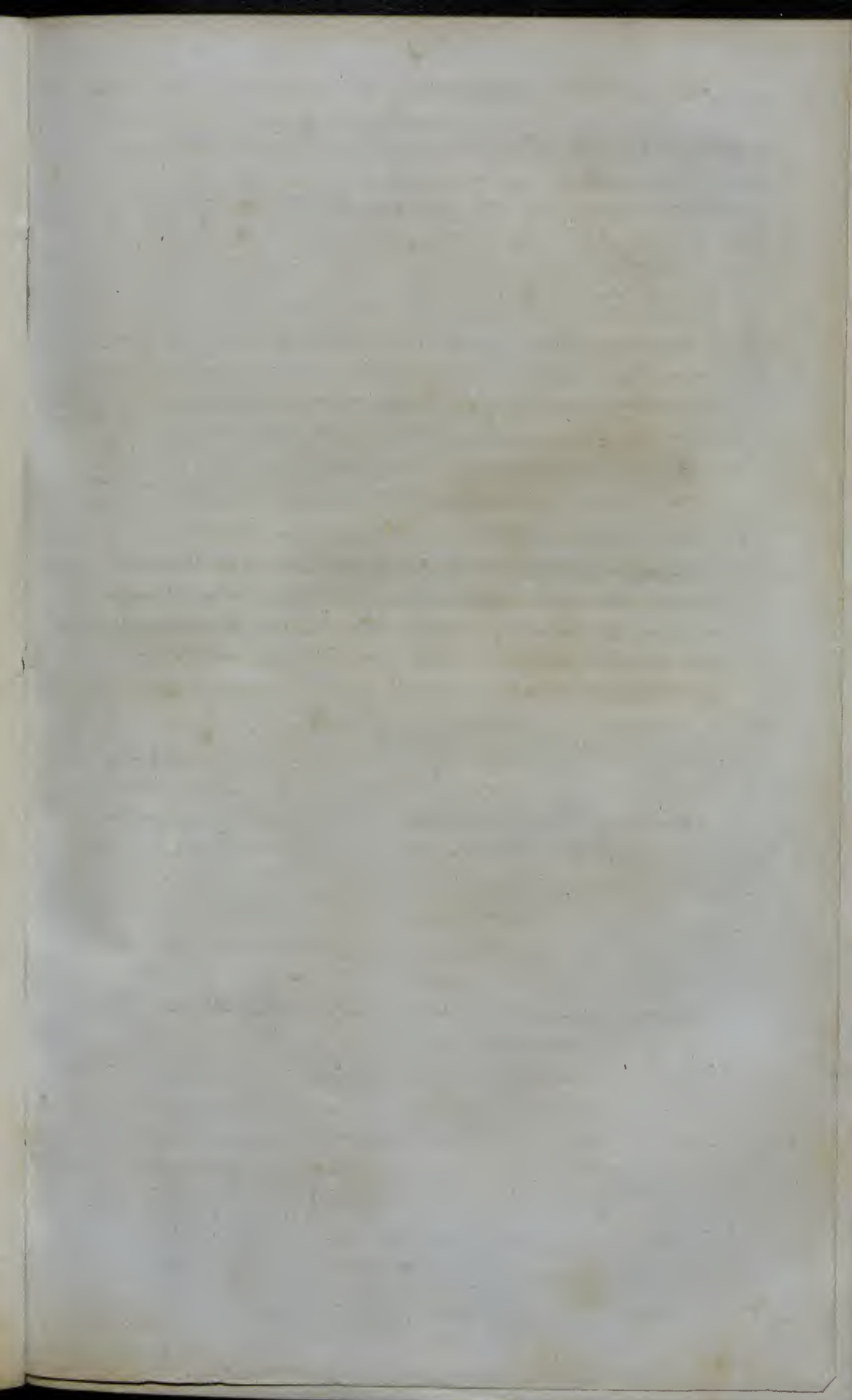
Его Высочородио,

Степану Исаевичу.

НАЗАРЬЯНЦУ.

ВЪ МОСКВѢ.

На Черногрязкѣ, въ собственномъ домѣ.

1. Հիւսիսայայլ օրագիրը ամիս ամիս դուրս գալով, պարունակելու է իւր մէջ ճառեր ընդհանուր Երկրագիտութեան, ընդհանուր Պատմութեան և Աշխարհագրութեան, այլև մասնաւորապէս Հայրենական պատմութեան և աշխարհագիտութեան վերայ:
2. Բնագիտական ճառեր, այսինքն բնութեան օրէնքների և դոցա գործադրութեան վերայ մարդու օգտի համար, ճառեր զանազան ֆիզիքական յայտնագործութենների, հասարակական Աստղարաշխութեան, Բիմիայի, Հանրարանութեան և Ֆիզիոլոգիայի վերայ. այլև բանականութիւն տունների, գիտութեան արժանի բոյսերի, նոցա տնկարկութեան և օգտի վերայ, վերջապէս կենցաղօգուտ գիտերի և յայտնագործութենների մասին:
3. Բարոյական, գեղեցիկ բանասիրական ճառեր, առաւել ընտիր մտածութիւնք և զգացողութիւնք թէ ոտանաւոր և թէ արձակ ոճով. թարգմանութիւնք հին հայկական, և հին ու նոր եւրոպական մասնագրութեանից. այլև Նրիտիկայք (ուստ մնական բնութիւնք) նորատիպ հայերէն գրուածների վերայ:

Յանկացողքը ստանալ այս օրագիրը կարող են հասուցանել իւրեանց ինչիրը կամ սեղանի շրտարակողին Մոսկվայի մէջ այսպէս. въ Редакцію Армянскаго Журнала «Съверное Сіаніе», въ Москвѣ, на Черногрязкѣ, въ домѣ Статскаго Совѣтника С. Назарьянца. կամ թէ Մոսկվայի նամակատունը պրպիւի հասցեով. въ Газетную Экспедицію Московскаго Почтамта.

Տարեկան 12 տետրակների գինը է 8 մանէթ Մոսկվայի մէջ, բայց ուրիշ քաղաքների համար 9½ մանէթ:

Печатать позволяется. С. Петербургъ. 30 Марта 1861 года.

Ценсоръ В. Бекетовъ.